

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ  
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ  
ПСИХОЛОГІВ ДО РОБОТИ З ТИМЧАСОВО ПЕРЕСЕЛЕНИМИ  
ОСОБАМИ**

**кваліфікаційна робота**

здобувача вищої освіти  
освітнього ступеня «бакалавр»

**Анастасії ТАРАН**

4 курсу, денної форми навчання  
спеціальність 053 «Психологія»  
ОПП «Психологія»

**Науковий керівник**

доктор психологічних наук, професор  
**Зоряна КОВАЛЬЧУК**

**Рецензент:**

кандидат психологічних наук  
**Ольга ЗАВЕРУХА**

***Кваліфікаційна робота допущена до захисту***

« 1 » травня 2023 р., протокол № 11

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

\_\_\_\_\_ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2023

***Таран А.. Формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами.***

Кваліфікаційна робота присвячена проблемі формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами. Проаналізовано теоретико-методологічні аспекти формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами в умовах сучасних реалій. Розглянуто особливості становлення професійної компетентності майбутнього психолога як основи розвитку його професіоналізму. Виокремлено професійно важливі якості у структурі особистості майбутніх психологів значущі у роботі психолога з тимчасово переселеними особами. Емпірично досліджено особливості розвитку особистісно-професійних якостей психологів найбільш значущих при роботі з тимчасово-переселеними особами. Підібрано рекомендації психологам що до психологічного супроводу тимчасово переселених осіб.

***Ключові слова:*** професійна компетентність, товарищкість, емпатія, психолог, психологічний супровід, тимчасово переселені особи.

***TARAN A. Formation of professional readiness of future psychologists to work with temporarily resettled persons.***

The qualification work is devoted to the problem of forming the professional readiness of future psychologists to work with temporarily resettled persons. The theoretical and methodological aspects of the formation of the professional readiness of future psychologists to work with temporarily resettled persons in the conditions of modern realities are analyzed. The peculiarities of the development of the professional competence of the future psychologist as the basis for the development of his professionalism are considered. Professionally important qualities in the personality structure of future psychologists are highlighted, which are significant in the psychologist's work with temporarily resettled persons. The peculiarities of the development of personal and professional qualities of psychologists, which are most significant when working with temporarily resettled persons, have been empirically investigated. Recommendations for psychologists regarding the psychological support of temporarily resettled persons have been selected.

***Key words:*** professional competence, sociability, empathy, psychologist, psychological support, temporarily resettled persons.

## ЗМІСТ

ВСТУП .....	8
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО РОБОТИ З ТИМЧАСОВО ПЕРЕСЕЛЕНИМИ ОСОБАМИ .....	
1.1. Професійно важливі якості у структурі особистості майбутніх психологів тимчасово переселеними особами	
1.2. Професійна компетентність психолога як основа розвитку його професіоналізму.....	
1.3. Формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами в умовах сучасних українських воєнних реалій.....	
Висновки до I розділу .....	31
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ ПСИХОЛОГІВ ЗНАЧУЩИХ У РОБОТІ З ТИМЧАСОВО ПЕРЕСЕЛЕНИМИ ОСОБАМИ	
2.1. Організація, характеристика методів та процедури проведення емпіричного дослідження .....	32
2.2. Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.....	
2.3. Рекомендації	
Висновки до другого розділу .....	41
ВИСНОВКИ .....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....	56
ДОДАТКИ.....	

## ВСТУП

Сьогодні, в умовах військового часу в нашій країні, соціально-політичних та соціально-економічних трансформацій, особливої ваги набувають внутрішні, психологічні ресурси особистості, стабільність та якість її професійної діяльності, що обумовлюється особливостями професійною готовністю фахівця. Особливо важливого значення набуває професійно-особистісна готовність майбутніх психологів як фахівців, покликаних надавати психологічну допомогу особистості в складних умовах життя.

Система вищої освіти є важливим елементом забезпечення професійної підготовки фахівців у різних галузях суспільного буття, зокрема й у сфері надання професійної психологічної допомоги, орієнтованість якої на набуття необхідних компетенцій ґрунтується на адекватному уявленні про зміст та особливості виконання професійних функцій.

Однак швидкоплинність життя, його багатогранність, складність, непередбачуваність, транзитивність повинні враховуватися при визначенні підходів до організації процесу професіоналізації студентів на етапі навчання у закладах вищої освіти. Лише в такому випадку можна розраховувати на адекватність реагування майбутніх фахівців на виклики часу, в якому вони живуть, працюють та здатні не тільки відтворювати знане, але й бути відкритими для нового досвіду. Для цього сама вища освіта має розширювати можливості професійного розвитку студентів.

Означене актуалізується у час, коли в Україні формується нова категорія осіб, які потребують психологічної допомоги, підтримки, супроводу. Йдеться насамперед про військових, учасників бойових дій, членів їх сімей, тимчасово переселених осіб, постраждалих унаслідок військових дій. Віковий діапазон цих людей доволі широкий. Допомоги потребують і діти, і молодь, і дорослі.

Слід зазначити, що масштабне переселення громадян у поєднанні з нерегульованістю проблем життєзабезпечення, труднощі соціально-

психологічної адаптації значної частини українців істотно загострило соціально-економічну та політичну ситуацію в країні.

Це, відповідно, не може не позначитися на системі професійної підготовки майбутніх психологів. Їхня готовність до роботи з різними типами реальності, в яких живе людина, визначає рівень професійності і задає орієнтири вдосконалення психологічних знань, професійно-особистісної компетентності. У зв'язку з цим важливо визначити як змістові, процесуальні та результативні аспекти професійної підготовки майбутніх психологів до роботи в умовах сучасних військових українських реалій, роботи з тимчасово переселеними особами, зокрема, так і їх особистісні якості значущі для роботи психолога у цьому напрямку.

Процес професіоналізації психологів завжди викликав інтерес у дослідників. Зокрема ними обґрунтовано та описано модель особистості психолога (Н. Чепелева, Н. Пов'якель [39]), яка визначає змістові складові його професіограми; окреслено основні закономірності формування індивідуальних особливостей та мотивації психолога (А. Фурман [34]); процес становлення професійної свідомості фахівця (Н. Шевченко [40]). На сьогодні здійснено численні дослідження особливостей професійних і особистісних якостей (Ж. Вірна, С. Максименко, Ю. Приходько, Т. Титаренко та інші).

Більшість концепцій, що розглядають процес професіоналізації майбутніх психологів (І. Булах, Л. Долинська, В. Панок, Н. Пов'якель та ін.) доводять існування залежності між особистісними якостями психолога та ефективністю в професійній діяльності.

Отже, враховуючи важливість організації теоретичної і практичної підготовки майбутніх психологів відповідно до вимог часу, констатуємо, що потребує теоретико-методологічного обґрунтування та системного вивчення питання структури й процесу набуття студентами професійних компетенцій, розвитку їх особистісно важливих якостей у сфері психологічної допомоги тимчасово переселеним особам, життєздійснення яких відбувається в нестабільному, змінюваному, небезпечному світі реальних подій.

**Мета дослідження:** теоретично проаналізувати та емпірично дослідити особливості формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами. Розробити рекомендації психологам що до психолого-педагогічного супроводу тимчасово переселених осіб.

**Об'єкт дослідження:** особистісно-професійні якості майбутніх психологів.

**Предмет дослідження:** формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами.

**Завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових розвідок проблеми формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами.
2. Розглянути особливості становлення професійної компетентності майбутнього психолога як основи розвитку його професіоналізму.
3. Виокремити професійно важливі якості у структурі особистості майбутніх психологів значущі у роботі психолога з тимчасово переселеними особами.
4. Емпірично дослідити особливості розвитку особистісно-професійних якостей психологів найбільш значущих при роботі з тимчасово-переселеними особами.
5. Підібрати рекомендації психологам що до психологічного супроводу тимчасово переселених осіб.

**Теоретико-методологічні основи дослідження:** теоретичні положення досліджень професійних і особистісних якостей (І. Бех, Ж. Вірна, Л. Карамушка, Г. Костюк, С. Максименко, П. М'ясоїд, Ю. Приходько, В. Рибалка, Т. Титаренко та інші), компетентнісний підхід у формуванні професійної готовності майбутніх психологів (Є. Арцішевська, А. Вербицький, О. Деркач), концепції професійного становлення майбутніх психологів (І. Булах, Ж. Вірна, Л. Долинська, В. Панок, Н. Пов'якель, В. Семиченко, Н. Чепелева, Н. Шевченко та інші.), загальні положення психології міграційних процесів (М. Слюсаревський, О. Блінова).

У дослідженні було використано наступні **методи**: теоретичний аналіз та синтез наукових уявлень проблеми формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами, емпіричні методи: тестування, анкетування, методи якісного аналізу, такі як метод «асів» та метод «профілів», кореляційний аналіз.

**Експериментальна база дослідження**: емпіричне дослідження проводилось на базі Інституту права, психології та інноваційної освіти університету «Львівська політехніка». В дослідженні брали участь студенти денної та заочної форми навчання освітніх рівнів «бакалавр» за спеціальністю «Психологія», а також випускники факультету, що працюють за фахом у закладах освіти у кількості 38 осіб віком 20-38 років.

**Теоретична значущість дослідження**: результати дослідження дозволять поглибити наукові уявлення що до формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами та особливостей розвитку особистісно-професійних якостей майбутніх психологів.

**Практична значущість дослідження**: отриманні в результаті емпіричного дослідження дані можуть бути використані при написанні наукових робіт, посібників, а також в процесі планування навчально-освітнього процесу фахівців-психологів. Розроблені нами рекомендації можуть бути використані для процесу психолого-педагогічного супроводу тимчасово переселених осіб.

**Структуру кваліфікаційної роботи** складають два розділи, загальні висновки, список використаних джерел та додатки.

## РОЗДІЛ 1.

### ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО РОБОТИ З ТИМЧАСОВО ПЕРЕСЕЛЕНИМИ ОСОБАМИ

#### 1.1. Професійно важливі якості у структурі особистості майбутніх психологів

У психологічній науці існує багато спеціалізованих досліджень особистості фахівця, але останнім часом значно зріс інтерес до прикладного аспекту цього виду досліджень. Йдеться, насамперед, про вивчення професійно-особистісних якостей (С. Максименко, В. Рибалка, Т. Титаренко та ін.), а також про концепції, що розглядають професійне становлення майбутніх психологів (І. Булак, Ж. Вірна, Л. Долинська, Н. Чепелева, М. Шеремет та ін.). У багатьох дослідженнях підтверджено наявність залежності між особистісними якостями психолога та ефективністю у професійній діяльності, виділено професійні якості, які є основними у підготовці професіонала та забезпечують ефективність діяльності, що визначається його продуктивністю, якістю та надійністю.

Об'єктом багатьох досліджень стали професійно-особистісні якості психолога (З. Фрейда, К. Юнга, В. Франкла, Ф. Перлза та ін.), які серед основних особистісних якостей виділяють автентичність, безоцінне ставлення та прийняття клієнта, самоконгруентність, розвинене мовлення, інтуїція, емпатія, емоційна стійкість, комунікабельність [2; 4]

Більшість дослідників визначають важливі професійні якості (ПВЯ) як індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність діяльності та успішне оволодіння нею [2;3;4].

ПВЯ включає психологічні, анатоμο-фізіологічні та соціальні якості людини як суб'єкта праці. Значну увагу дослідники приділяють психологічним якостям, які, на їхню думку, є центром професійної придатності. У літературі дослідники трактують такі якості як сукупність характеристик станів, психічних



процесів, властивостей особистості, а також, у тому числі умінь і навичок, інших психологічних характеристик фахівця [4; 15].

Термін «професійно важливі якості» (ПВК), який позначає індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на успішне оволодіння діяльністю та ефективність її виконання, вперше з'явився в дослідженнях в галузі психології через необхідність професійного відбору та професійного аналізу [3].

У серії робіт рефлексивного плану психологи обґрунтовано критикують систему професійної підготовки психологів, яка базується лише на оволодінні психологічними техніками (К. Роджерс, Х. Джаскінс, Л. Мерфі та ін.). Ці автори наголошують на необхідності перш за все сформувати професійну позицію психолога, психологічне мислення, окремі особистісні якості та професійні навички [35].

На основі праць дослідників [3], [5], [8] та ін. можна виділити такі компоненти в структурі ПВЯ особистості:

- 1) професійна самосвідомість;
- 2) професійна спрямованість особистості (професійні цінності, мотивації, інтереси);
- 3) риси характеру (самостійність, відповідальність, працьовитість);
- 4) емоційно-вольові характеристики (емоційна чутливість, емпатія, рівень самоконтролю, рішучість);
- 5) комунікативні характеристики (комунікабельність, комунікативна компетентність) [40].

Більшість дослідників трактують ПВЯ як «бажані психологічні якості для ефективного виконання професійної діяльності, спілкування, професійного зростання, подолання екстремальних ситуацій на роботі» [40]. До таких якостей вчені відносять особливості мотиваційної, вольової та емоційної сфер фахівця.

У процесі становлення психолога як фахівця формуються вторинні характеристики спеціальності, серед яких: доброзичливість, почуття емпатії, емоційна стійкість, високий рівень професійних знань, інтелектуальна

активність, ефективні вміння спілкуватися з людьми, тактовність, спостереження тощо [28].

Варто відзначити велику різноманітність поглядів, пов'язаних з ПВЯ, психолога необхідними та достатніми для успішної професійної діяльності. Умовно можна виділити два підходи: 1) перелік ПВЯ без їх ієрархії; 2) призначення професійної домінанти [28]. Дослідження представляють великий перелік ПВЯ, які визначають його успішність: 1) рівень його міжособистісних (комунікативних) навичок; 2) рівень розвитку здатностей впливати на поведінку інших людей); 3) ступінь сформованості антропоцентричної спрямованості (всебічної чутливості до об'єкта, процесу і результатів психологічної діяльності). До компонентів спеціальних здібностей психолога автори відносять індивідуально-психологічні особливості мислення (соціальний інтелект) і планувальних дій (фасилітативності)» [1].

Дослідниця Л. Долинська об'єднує значущі для психолога індивідуальні якості та властивості у три блоки:

1) інтелектуальні (рефлексивність, пізнавальна активність, логічна і практична спрямованість розуму, критичність та оригінальність мислення та ін.);

2) комунікативні (гуманістична спрямованість, тактовність, емпатійність, комунікабельність, самостійність, дипломатичність, тощо);

3) емоційні (симпатія, потреба в соц. контактах, емоційна стабільність, висока самооцінка та адекватний рівень домагань, самоконтроль тощо) [14].

Р. Кеттелл разом зі своїми колегами описав типовий усереднений профіль особистості психолога, який включає такі характеристики, як: високий рівень інтелектуальних можливостей, наполегливість, емоційна стійкість, впевненість у собі, незалежність, відсутність схильності до моралізаторства, комунікабельність, високий рівень чутливості, здатність протистояти втомі при роботі з людьми, винахідливість, жваве реагування на всі події, що відбуваються, здатність знаходити інтерес та новизну в повсякденних справах, прагнення до знань, самостійного аналізу та розуміння, критичного мислення, толерантність до протиріч та невизначеності [15].

Тому до особистих якостей, необхідних у професійній діяльності психолога, найчастіше відносять: комунікабельність, товариськість, емоційність, оптимізм, ініціативність, високий інтелект, широту і гнучкість поглядів, спостережливість, емпатійність, вдумливість, доброзичливість, почуття гумору тощо [18]. Ці вимоги можуть слугувати орієнтиром і керівництвом для підготовки фахівців у галузі психології.

Дослідники на основі ряду експериментальних досліджень дійшли висновку, що комунікативні та емпатичні якості особистості психолога можна вважати найважливішими для ефективності професійної діяльності, оскільки ця діяльність базується на постійній міжособистісній взаємодії [18].

Професійна діяльність майбутнього психолога, що здійснює психологічний супровід тимчасово переселених осіб пов'язана з тісним міжособистісним зв'язком у процесі безпосереднього спілкування з ними та наданні їм психологічної допомоги.

Комунікативні властивості трактують як стійкі характеристики специфіки спілкування, котрі є значущими для її взаємодії з соціальним оточенням. Під час спілкування у особистості виробляються та закріплюються певні способи поведінки та взаємодії.

Дослідниця А. Мудрик виділяє три особистісні особливості, котрі особливо важливі у процесі ефективного спілкування з оточуючими: емпатія, товариськість, спонтанність сприйняття [23].

Чинниками, що визначають успішність особистості у спілкуванні, вчені вважають особистісні властивості, здібності, вміння, котрі утворюють систему комунікативної структури особистості, її комунікативний потенціал [23].

Аналіз вітчизняної літератури з проблеми поняття «товариськості» свідчить про відсутність єдності у його визначенні. Узагальнення даних наукової літератури дозволяє визначити товариськість як «відносно стійку індивідуальну властивість особистості, що розвивається в процесі комунікативної діяльності та одночасно проявляється в ній» [20]. Товариськість як риса особистості характеризується такими ознаками як: прагненням до спілкування,

ініціативністю в спілкуванні, стійкістю, легкістю встановлення контакту, широтою кола спілкування, експресивністю спілкування, а також ознаками екстравертної спрямованості [20].

Численні дослідження показали, що спілкування — це «форма взаємодії людей у всіх видах діяльності. У спілкуванні відбуваються пізнавальні психічні процеси, формуються свідомість, самосвідомість, ціннісні орієнтації особистості. Спілкування є необхідною умовою реалізації природних здібностей, прагнень, потреб, інтелекту, властивостей і здібностей особистості» [19, 33].

Товариськість є одним із видів психічної діяльності. Деякі автори визначають його як розвинуте і стійке прагнення до спілкування, особистого контакту з людьми, що виявляється в балакучості, невимушеності контакту, прагненні обмінюватися думками, враженнями, почуттями та ставленням до чогось або когось [8].

Дослідниця О. Саннікова у своїх працях зазначає, що «товариськість є одним із видів психічної діяльності», і визначає її як «сильно розвинене і стійке прагнення особистості до спілкування, до особистого контакту з людьми. Це прагнення вона виявляє в реалізації потреби в спілкуванні, ініціативності, легкості, стійкості, широті та виразності спілкування. Товариськість мотивує поведінку людини, орієнтуючи її по відношенню до певних об'єктів» [33].

Поширеним є підходи до товариськості як складової спілкування, комунікативної компетентності, комунікативного потенціалу, комунікативних навичок тощо.

Товариськість дослідники також трактують як поведінковий компонент комунікативної компетентності, як прагнення до спільної діяльності та співробітництва, ініціативність у спільній діяльності [66], відносять її до особистісного рівня комунікативних навичок і визначають як здатність до спілкування [26].

Інший підхід полягає в розгляді товариськості як автономного явища, яке виступає сутнісною ознакою міжособистісних відносин суб'єктів діяльності.

Дослідники цього підходу розглядають товарицькість через «якості, що визначають можливості спілкування та відповідні прояви особистості» [21].

Вчені також розуміючи товарицькість як системну та цілісну якість, що має певну структуру. Саме з точки зору цього підходу ми розглядаємо товарицькість у своїй роботі.

Професійна діяльність психолога, а особливо його робота з тимчасово переселеними людьми, як ми вже зазначали, висуває особливі вимоги до його особистості. Це, перш за все, вміння бути щирим у спілкуванні з клієнтом, мати психологічну проникливість і здатність розуміти емоційний стан клієнта, адекватно сприймати і передавати почуття в ситуації «тут і зараз». Ці властивості особистості психолога нерозривно пов'язані з емпатією, без якої неможлива ефективність у професійній діяльності.

У сучасній психології існують суттєві відмінності в трактуванні та тлумаченні феномену емпатії. Неоднозначність тлумачення поняття «емпатія» в сучасній психологічній науці пояснюється тим, що в науковій літературі цьому поняттю відповідає велика кількість синонімічних словосполучень (емпатійні здібності, емпатійна взаємодія, емпатійні реакції, емпатійні відносини тощо). Крім того, у значенні емпатії часто вживають інші терміни: симпатія, альтруїзм, просоціальна поведінка, соціальна чутливість [12].

У психологічних словниках «емпатія» (від грец. *empathia* — співпереживання) трактується як «проникнення у внутрішній світ іншої людини через відчуття причетності до її переживань» [23]. Термін емпатія також визначається як особистісна риса — здатність до розуміння емоційного стану, переживань іншої людини. Здатність особистості одночасно переживати ті емоції, які виникають у іншої людини [21].

С. Максименко розуміє емпатію як «індивідуально-психологічну властивість, що характеризує здатність людини до співпереживання й співчуття» та як «важливий компонент у спілкуванні, що сприяє збалансованості міжособистісних стосунків, соціально обумовлює її поведінку» [12].

Емпатія, як один із основних механізмів регуляції міжособистісних стосунків, включає позитивні (радість, задоволення) і негативні (печаль, незадоволення) емпатичні переживання. Дослідники зазначають, що, стикаючись із нещастям, людина гостро потребує емоційної та ефективної реакції [14]. Тому ми особливо виділяємо цей аспект у контексті проблеми формування професійної підготовки майбутніх психологів із тимчасово переселенцями.

Дослідниця Н. Чепелева також відзначає особливе значення емпатії в структурі особистості психолога поряд з такими особистісними властивостями, як чуйність, вміння слухати клієнта та інтерпретувати зміст його висловлювань, встановлювати контакт [1].

Таким чином, значна кількість психологів-дослідників особистості психолога серед широкого кола факторів, значущих для ефективного виконання професійних обов'язків, виділяють емпатію та комунікабельність.

Узагальнюючи підходи до вивчення емпатії, можна стверджувати, що термін емпатія описує: психічний процес, який складається зі здатності людини розуміти переживання іншого; діяльність людини, що дозволяє певним чином будувати спілкування; особливий вид уваги до іншої людини; здатність, риса особистості – «емпатійність» [16].

Розвинена емпатія виступає як психологічний механізм, що дозволяє зрозуміти іншу людину і в цьому сенсі стає основою для формування певної програми взаємодії з іншим. Саме емпатія дозволяє побудувати суб'єкт-суб'єктну взаємодію, в якій учасники знаходяться в рівних психологічних позиціях, активні, здатні взаємно проникати в світ почуттів і переживань один одного, прагнути до симпатії і проявляти активний взаємний гуманізм [19].

Важко переоцінити значення емпатії в професійній діяльності психолога, оскільки, на думку багатьох дослідників, вона є основним робочим інструментом психолога. Робота фахівця-психолога не може бути ефективною за відсутності або низького рівня емпатії [16].

Емпатійні прояви є вирішальними у процесі встановлення довірливих стосунків з іншою людиною, особливо в контексті проведення психологічних консультацій, психотерапевтичної та психокорекційної роботи, психологічної підтримки, зокрема, тимчасово переселених осіб [18].

Ця проблема є особливо актуальною в аспекті професійного становлення майбутніх психологів, оскільки саме в цей період продовжується розвиток емпатійного ставлення до оточуючих і мотивація професійного само формування [16].

У контексті нашого дослідження важливими є висновки О. Дубовик, які стосуються особистісних характеристик психолога. Вчена стверджує, що серед професійно орієнтованих якостей особистості, які суттєво впливають на ефективність професійної діяльності, важливе значення має поєднання комунікативних якостей і якостей, пов'язаних з регуляцією власної поведінки. У процесі цього дослідження автором встановлено, що основним фактором є емпатія як складова морально-етичного симптомокомплексу [15].

Таким чином, аналіз літературних джерел показав, що емпатія розглядається як певне утворення особистості, яке визначає формування її мотивів, установок, спрямованості поведінки у стосунках з іншими людьми та в професійній діяльності. Емпатія є особливо професійно значущою якістю психолога, яка сприяє побудові ефективних міжособистісних стосунків, є основою для формування здатності співчувати, співпереживати, розвивати емоційну чутливість, психологічну інтуїцію, що дозволяє надавати професійну допомогу та підтримку клієнтам, краще розуміти їхні стани.

## **1.2. Професійна компетентність психолога як основа розвитку його професіоналізму**

Сучасні воєнні реалії, динамічне життя нашого суспільства ставить перед психологом цілу низку складних і не простих задач, які він повинен своєчасно вирішувати на належному рівні професіоналізму. Основною умовою успішної професійної діяльності психолога, як ми вже вище зазначали, виступає «професійна компетентність» [14]. Професійно компетентний фахівець, спеціаліст, який володіє необхідними для якісного та довірливого виконання діяльності якостями, досвідом і індивідуальним стилем діяльності [14].

Дослідники визначають «професійну компетентність» як поєднання психічних якостей, які дозволяють діяти самостійно та відповідально, як володіння людиною здатністю і вмінням виконувати відповідні функції [21, с.31]. У загальнонауковому аспекті «професійна компетентність» – це готовність суб'єкта праці до виконання своїх професійних обов'язків у сфері своєї професії [21, с.32].

Проблемі професійної компетентності присвячено надзвичайно велику кількість наукових розвідок (А. Вербицький, О. Деркач та ін.) в яких стверджується, що глибокі і змістовні знання, практичні вміння та навички щодо обраної спеціальності виступають одним із основних та необхідних компонентів професійної підготовки спеціаліста [14, с.198–215].

Тобто, деякі дослідники розглядають професійну компетентність, тільки як відповідний рівень відповідності знань, умінь, досвіду особистості реальному рівню складності тих завдань, які необхідно вирішувати [14] та як сукупність професійних знань, умінь, а також самі способи виконання професійної діяльності [11].

Дослідник О. Деркач вважає професійну компетентність у системі професіоналізму ключовим компонентом, – «професійна компетентність» (ПК) наголошує вчений, є головним когнітивним компонентом підсистем професіоналізму діяльності, системи знань, яка постійно розширяється дозволяє продуктивно здійснювати професійну діяльність» [9, с. 253].

Інші науковці, такі як С. Максименко, Н. Пов'якель, О. Саннікова, Н. Шевченко та інші розглядають ПК як основу професійної майстерності та



професіоналізму переважно через призму особистісних характеристик фахівця – як багатократного та інтегративного особистісного утворення, що забезпечує успішність професійної діяльності. ПК на думку цих вчених містить ціннісні орієнтації спеціаліста, загальну культуру, мотиви діяльності, стиль взаємодії, усвідомлення себе, здатності до самовдосконалення та саморозвитку [8; 28]. І в той же час, ПК формує й нові якості, що дозволяють людині бути успішною у професійній діяльності [8]. Однією із характерних особливостей ПК є те, що хоча вона реалізується у теперішньому часу, однак зорієнтована на майбутнє [8].

Відомі також точки зору інших дослідників, що ПК є не що інше, як поєднання психічних і особистісних якостей; це психічно-особистісний стан, який дозволяє фахівцю діяти самостійно та відповідально [6, с. 232]. Дослідники стверджують, що ПК є показником, що характеризує рівень професійної успішності, і її детальне вивчення призводить до підвищення ефективності діяльності фахівця [16; 17].

На наш погляд, зміст і специфіку професійної компетентності найбільш вдало розкриває дослідження, згідно з яким ПК є відображенням метасистеми «людина-професія» («людина-діяльність», «суб'єкт-об'єкт») і обумовлена закономірностями процесу особистісно-професійного розвитку, підготовки професіонала, рівнем професіоналізму конкретного спеціаліста, особливостями професіоналізації особистості [5].

Таким чином, ПК є тим показником, який характеризує рівень професіоналізму. Тому формування професійної компетентності необхідно розглядати як динамічний процес, який починається з вибору професії та освоєння професії та продовжується протягом усієї професійної діяльності фахівця.

З особистісної точки зору професіоналізація розглядається як одна з форм розвитку особистості в онтогенезі, як невід'ємна частина становлення особистості і ототожнюється з процесом професійного розвитку, який відбувається одночасно як процес становлення особистості. Тобто особистісно-професійний розвиток є не що інше, як процес становлення особистості як

соціальної якості особистості та її професіоналізму в результаті професійної діяльності та професійної взаємодії [3; 5].

Таким чином, ПК виступає показником системи та результатом не лише особистісно-професійного розвитку, а й індивідуально-професійного розвитку особистості. Тобто основні відмінності між компетентністю та професіоналізмом полягають у сутнісних рисах особистості, що самоактуалізується, в її «причинах зростання» (А. Маслоу), у її готовності реалізувати свої можливості та потенціал у професійній діяльності (А. Алдашева) [3; 5]. Також важливо, розглядаючи питання ПК, розуміти, які її основні складові та професіоналізм, який буде формуватися в майбутньому. Розглянемо основні види ПК.

Перш за все, слід зазначити, що ПК можна структурувати як характерну систему, що складається з кількох компонентів, склад яких дослідники визначають по-різному.

Зокрема, дослідники виокремлюють наступні основні типи ПК [15]:

– спеціальна ПК (включає не лише наявність спеціальних знань, а й уміння застосовувати їх на практиці);

- соціальна ПК (характеризує володіння формами самовираження у спільній професійній діяльності, а також прийомами і методами професійного спілкування, прийнятими в професійному товаристві) [15, с. 31];

– особистісна ПК (характеризує володіння фахівцем основними методами самовираження та саморозвитку, а також ефективними засобами уникнення та попередження професійної деформації) [15, с. 32].;

– індивідуальна професійна компетентність (характеризує оволодіння фахівцем основними прийомами саморегуляції, а також його підготовленість до подальшого професійного зростання та наявність стійкої професійної мотивації) [15, с. 33].

Оскільки зміст поняття «професійна компетенція» визначається в контексті категорії «професійна компетентність» [19, с. 45]. Слід зазначити, що,

незважаючи на часте використання цих термінів у сучасній науці, вони досі не мають чіткого тлумачення.

Загалом дослідники визначають співвідношення компетентності та здібностей так: "компетентність - це потенційні можливості людини і фахівця, їх знання, уміння, навички, досвід роботи; компетенції - (кінетика і динаміка мислення, дій) - це дії, розуміння проблеми, аналіз, пошук рішення та діяльність, пов'язана з вирішенням проблеми та досягненням результату [12, с.19].

Таким чином, професійна компетентність включає сукупність загальних і специфічних ключових професійних компетенцій (здатностей), які забезпечують адаптацію до професії та успішну професійну діяльність.

Розглянемо основні види та структурні компоненти професійної діяльності фахівці-психолога, які визначають високий рівень його професіоналізму.

Враховуючи специфіку професійної діяльності психолога та розглядаючи її у форматі компетентнісного підходу, викладеного нами вище, необхідно виділити ті основні ознаки, які виникають у професійній діяльності психолога та наявність яких визначає успішність їх діяльності, крім того, що веде до розвитку високого рівня професіоналізму.

Одним із важливих компонентів у структурі професійної компетентності фахівця-психолога є його цілісне сприйняття світу [13]. Саме психолог за своїми професійними функціями покликаний займатися розвитком і формуванням особистості, яка повинна мати цілісне бачення світу, а також уявлення про глобальні виклики, які ставить перед нами сучасне суспільство. Сьогодні за таких умов психолог зможе адекватно визначити місце своєї професійної діяльності суб'єкта – людини [13].

Саме ці знання в структурі професійної компетентності психолога допоможуть йому дати відповіді на такі питання, як місце і роль людини в системі особистісних і соціальних відносин, співвідношення біологічного і соціального, вибір форм поведінки в цьому суспільстві, як роль у цьому житті [13].

Поряд із цим важливим компонентом у структурі професійної компетентності фахівця-психолога варто виділити такий компонент, як загальнокультурна освіченість, під якою ми розуміємо своєрідний і особливий механізм накопичення, зберігання та передачі актуальної інформації, яка матиме соціальне значення [2; 3].

Значна кількість науковців, розглядаючи основні складові професійної компетентності фахівця, наголошують на тому, що він має мати насамперед певні особистісні якості [2; 3].

Сукупність професійно значущих якостей особистості спеціаліста-психолога як різновид особистісної компетентності, яка, як складова професійної компетентності, має включати такі компоненти, зокрема: здатність до розвитку власної індивідуальності через професію, володіння техніки самовираження та саморозвитку; професійна креативність; адаптаційна компетентність, така як здатність передбачати різноманітні зміни в професії, володіння ефективними методиками попередження професійних деформацій особистості, підготовленість до професійного зростання, наявність високого рівня мотивації до постійної професійної самоосвіти та самоосвіти [2; 3; 4].

Враховуючи специфіку професійної діяльності психолога, важливе місце в структурі його професійної компетентності слід відводити здібностям, що характеризують його емоційно-вольову сфери. Зокрема, до емоційних характеристик слід віднести емпатію, емоційну стійкість, силу, ритмічність емоційних реакцій, а також емоційний тонус [1; 33].

Щодо вольових характеристик важливою є так звана суб'єктивна компетентність, яка виражатиме професійне самовизначення психолога, його професійну самосвідомість, індивідуальний стиль професійної діяльності, прагнення до професійного та особистісного розвитку та вдосконалення [1; 2; 3].

Сучасні умови ринку праці, посилення конкуренції, інтенсифікація професійної діяльності висувають підвищені вимоги до психолога. Вимоги практики до роботи психолога стають все більш складними і варіабельними, що

значно підвищує вимоги до якості їх професійної діяльності, а отже, і до особистості психолога.

Така ситуація професійного становлення неоднозначно впливає на фахівця, оскільки в таких умовах він повинен мати достатню гнучкість та динамічність, щоб постійно розвиватися, щоб підтримувати і вдосконалювати свій професійний статус [1;2].

З самого початку свого професійного становлення сучасний психолог повинен вміти вирішувати професійні завдання, що характеризуються високим рівнем складності. Тому актуальним стає питання ресурсної забезпеченості фахівця: особисті якості та вміння, сформовані під час професійної підготовки [1; 3].

Дослідник А. Фурман наголошує на нерозривній єдності особистісно-професійного самовизначення психолога, вважаючи, що кваліфікований фахівець має бути не лише хорошим фахівцем, а й гармонійно розвиненою особистістю, яка володіє повним комплексом морально-етичних цінностей, соціально значущими пріоритетами [38].

Сучасні наукові дослідження підтверджують, що успіх професійних психологів лише на 15% визначається знанням професії і на 85% - умінням поводитися з колегами, переконувати людей у своїй точці зору, рекламувати себе та свої ідеї, особистісні якості та здібності [38].

Практика і реальне життя показує, що найчастіше успіху в суспільній і професійній кар'єрі досягають не випускники психологів з відзнакою, а ті, хто проявив активність і реалізував себе в різних видах діяльності: громадської, господарської, культурної, комунікативної, наукова діяльність тощо, а навчальна – лише одна з них. Тобто оцінка якості освіти випускника за знаннями та вміннями, продемонстрованими на поточному та випускному іспитах, не завжди адекватно характеризує реальний рівень його готовності до успішної професійної діяльності [31].

Знання та вміння – це лише мала частина тих якостей, які впливають на успішність діяльності, спілкування та поведінки фахівця. І хоча ефективним

критерієм якості профільної освіти буде успішність предмету, управлінці та вчителі, учні та батьки традиційно спрямовуватимуть основні зусилля саме на цю складову – формування знань [23].

Таким чином, питання формування психологічної підготовки до професії на сьогоднішній день є ключовим моментом, який визначає всю спрямованість навчального процесу в навчальному закладі, що здійснює професійну підготовку майбутніх спеціалістів [1; 3].

Отже, професійна компетентність психолога – це відповідне інтегруюче та багатокомпонентне явище, яке проявляється у професійній діяльності та в цій же діяльності формується, розвивається та вдосконалюється [1; 4]. Рівень професійної компетентності психолога формується по відношенню та в залежності від рівня розвитку самого психолога як професіонала, з відповідно сформованими професійними компетенціями та професійно значущими властивостями та якостями.

Таким чином, професійна компетентність психолога становить основу його професіоналізму як суб'єкта праці і може розглядатися як самостійний критерій його розвитку. Одним із ключових моментів залишається формування психологічної підготовки до професії, розвиток професійно важливих якостей, які визначають всю спрямованість освітнього процесу в ЗВО, що здійснює професійну підготовку майбутніх психологів.

### **1.3. Формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з тимчасово переселеними особами в умовах сучасних українських воєнних реалій**

Труднощі і кризи різних сфер життя, які, зрештою, призводять до криз і проблем окремо взятої людини, формують соціальне замовлення на підготовку фахівців у сфері психологічної допомоги. Саме цей контекст відображає

усвідомлення суспільством цінності людської особистості, ставлення до неї як до соціальної та психічної реальності.

Порівняно з іншими професіями, діяльність психолога специфічна за своїм предметом – це індивідуальність конкретної людини, в усій складності і різноманітності психічних проявів, диспозицій, експектацій тощо. Кожен у процесі життєздійснення набуває власної унікальної моделі світу. Вона представлена комбінацією суспільного й особистісного досвіду.

Отже, сформованість особистісних конструктів визначає особливості спілкування, ставлень, оцінок, усвідомлень та настанов, які відображають суб'єктивність інтерпретаційних моделей особистості.

Вивчаючи онтофеноменологію психічного, студенти будують систему знань про внутрішній світ певної особистості та усвідомлюють специфіку психологічної інтервенції, спрямованої на оптимізацію (конструювання) процесів саморозвитку, самоорганізації, самореалізації та інших само-, які забезпечують функціонування цілісності особистості, її особистісне зростання. А тому, зрозуміло, складність предмета діяльності психолога, важливість його розгляду на основі онтологічного, феноменологічного, асіологічного й гносеологічного підходів визначає особливості структурування змісту підготовки фахівців та вимоги до рівня їх компетентності.

Орієнтація на загальні і спеціальні знання у сфері психології, номотетичний та ідеографічний підхід до розгляду особистості актуалізували розуміння полідетермінованості проявів психічного, необхідність його дослідження у відповідних реаліях буття. Саме у такому контексті розглядають проблеми освіти сучасники [18; 31; 32].

Освіта майбутніх психологів має бути значущою, сприяти не тільки професіоналізації мислення майбутнього фахівця, а й розвитку вміння розуміти складність і непередбачуваність цивілізаційних процесів і орієнтуватися в них. Хоча варто зауважити, що результат, спрямований на психологічну допомогу (підтримку, супровід), все ж очевидний: людина, відкрита світу, позбавлена деструктивних проявів, співчутлива та емоційно комфортна в цьому світі та у

внутрішньому світі, психічно здорова, творча та активна, духовно зріла особистість.

В умовах сучасних реалій навчально-професійна діяльність здобувачів вищої освіти має відповідати логіці гуманітарної освітньої парадигми та «життєвої синергії» [31]. Саме вони забезпечують формування нового типу знання, у якому акцентується увага на «готовності до розпізнавання та діалогу з носіями інших цінностей і смислів» [31, с. 8], до пізнання істини, до отримання досвіду розуміння інформації та розуміння світу. На думку О. Лозової, синергетичні моменти розвитку педагогічної психологічної науки в Україні полягають у посиленні практичної спрямованості психологічних досліджень [18], що відкриває перспективи для залучення студентів до науково-дослідної діяльності, розширення досвіду пізнання психічної реальності і вироблення вмінь працювати з нею.

Тому зміст і процес підготовки майбутніх психологів мають відображати результати наукових досліджень та обґрунтування адекватних теорії та практиці психотехнічних методів, які відповідають проблемному підходу до надання психологічної допомоги (не у межах науково-практичної традиції, або компетенції психолога, а за принципом «проблема – відповідний підхід, або конкретні практики»).

Професійну підготовку майбутніх психологів на етапі навчання у ЗВО необхідно організовувати на основі розуміння студентами:

- сучасних тенденцій розвитку психологічної науки та різних сфер психологічної практики;
- актуальних для особистості проблем реалізації життя та форми самореалізації;
- проблеми, неадекватності життєвого, особистого, професійного простору людини, групи людей (з урахуванням власного досвіду); впливу процесів трансформації та цивілізації на особистість;
- криз вікового розвитку, життєвих криз;



- травматичного контексту у переживанні якихось життєвих подій тощо. [18].

Для студента процес «присвоєння» знань передбачає їх «народження» кожним особисто [18]. Процесно цього можна досягти шляхом набуття навичок самопідготовки, самонавчання та саморозвитку.

Таким чином, середовище ЗВО – це простір для інноваційних процесів, який орієнтований переважно на якість професійного розвитку майбутнього фахівця та його здатність до успіху в професії. Це можливо за умови максимального використання потенціалу як самого освітнього середовища, так і психологічних ресурсів студента [18]. Зміст і процес професійної підготовки майбутніх психологів, на нашу думку, має забезпечувати:

а) глибокий методологічний аналіз психічної реальності, її полідетермінованості та складності. Такий підхід необхідний для розуміння студентами сутнісних характеристик об'єкта майбутньої професійної діяльності;

б) аналіз тих технологічних аспектів реалізації професійних функцій, які вже були засвідчені та отримали/не отримали підтримку в психологічній практиці при роботі з різними проблемами особистості чи групи. Актуалізація досвіду роботи з різноманітними проявами психічної реальності, ефективність яких доведена практикою та часом, забезпечує наскрізність знань, що впливає на цілісне бачення студентами змісту та процесу надання психологічної допомоги;

в) оновлення ресурсів студента в оволодінні педагогічними та технологічними навичками. Йдеться про набуття власного досвіду як утвердження можливостей виконання професійних функцій, виходячи з актуальних проблем реалізації особистості клієнта в сучасному світі [18].

Таким чином, сучасний стан вищої освіти відображає основні тенденції та організаційні аспекти модернізації професійного розвитку майбутніх фахівців із впровадження інноваційних підходів як у змісті, так і в методах набуття необхідних знань та вмінь.

Здатність реагувати на виклики часу забезпечує варіативну складову змістової складової професійної підготовки майбутніх психологів. Це відкриває

перспективи для оперативного реагування у змісті освіти на реальні проблеми буття особистості, завдяки впровадженню в навчальний процес тих навчальних дисциплін, які оптимально забезпечують набуття актуальних для сучасної епохи компетенцій, а система навчальних програм позавишівською підготовкою – розширення спектру знань та умінь у межах професійної діяльності відповідно до власних потреб, або новітніх практик [18].

Сьогодні стає очевидною необхідність розробки та впровадження в навчальний процес ЗВО спецкурсів і спецсемініарів для майбутніх психологів з метою повноцінної підготовки їх до роботи з тимчасово переселеними особами. Актуальність психолого-педагогічної підтримки тимчасово переміщених осіб у сучасних військових реаліях України є очевидною. Люди зі зруйнованими життєвими планами, плутані в цінностях і соціальному плані потребують допомоги, щоб переорієнтувати життєві пріоритети, відновити особистісні ресурси, відновити контроль над своїм життям.

Основним завданням психологічного супроводу тимчасово переселених є допомога в соціально-психологічній адаптації до нових умов життя, вирішення завдань особистісно-професійного становлення та виховання особистості в складних життєвих умовах, зберігаючи їх сталість і не руйнуючи автентичності, адаптуючись до нової спільноти [11].

Предметом психолого-педагогічного супроводу тимчасово переселених є суб'єктивна якість життя та особистісна самореалізація.

Технологічний аспект психологічного супроводження передбачає вирішення таких важливих завдань, як:

- ефективного використання наявних ресурсів для оптимальної та швидкої адаптації особистості;
- надання допомоги переселенцям, щоб вони могли вирішити проблеми в майбутньому, переважно за рахунок мобілізації власних ресурсів;
- забезпечення взаємодії між переселенцями, психологічною службою, іншими державними та громадськими установами для забезпечення прав осіб з інвалідністю [5; 18].

Нами розроблено рекомендації щодо психологічного супроводу тимчасово переселених осіб (див. Додаток А), які допоможуть психологу визначити основні напрями психологічного супроводу та оптимізувати цей процес у цілому. Особливої уваги потребують діти, тимчасово переселені із зони бойових дій. Нами також розроблено рекомендації щодо індивідуальної та групової роботи з дітьми-переселенцями в контексті психолого-педагогічної підтримки (див. Додаток Б).

Впровадження системи психологічного супроводу тимчасово переселених потребує відповідних професійних компетентностей психолога набутих у процесі професіоналізації з урахуванням сучасних умов нашого суспільства.

Сучасні українські реалії зумовили актуалізацію дослідження особистості в умовах кризових і критичних життєвих ситуацій [38], визначивши важливість спеціальної розробки та апробації не лише психотехнік психологічного впливу, а й поставивши питання модернізації підготовки майбутніх психологів для роботи в умовах нестабільності суспільного життя, проблем тощо.

Інтернет-ресурси рясніють запрошеннями на всілякі акції, тренінги та майстер-класи, пропонуючи навчання методам роботи з травматичним впливом реальності на людину. Однак їхні аналізи та коментарі експертів містять суперечливі висновки щодо вибору психотехнік або, наприклад, можливостей їх застосування в роботі з окремими видами психотравм [24].

Останнім часом зросла кількість публікацій, присвячених поширенню особливостей застосування компетентнісного підходу до професійної підготовки майбутніх психологів [18], орієнтації на синергетичні моменти розвитку освітнього поля в цілому [31]. Звідси випливає необхідність розробки системи модернізації професійної підготовки психологів з урахуванням специфіки об'єкта їх діяльності, перманентності трансформації та оновлення соціальних процесів, у яких розвивається життя особистості.

З цією метою в багатьох ЗВО нашої країни запроваджується підготовка студентів до організації психологічного супроводу означеної категорії клієнтів і,

відповідно, розробка системи навчальних дисциплін, що забезпечують формування необхідних навичок.

Ми вважаємо такий підхід оптимальним для психологічної науки. Адже предмет діяльності психолога, вимоги до його практичної роботи в сучасних українських реаліях вимагають вдосконалення змістовної складової процесу професійної підготовки майбутніх психологів на постмодерністському етапі розвитку науки і техніки. Це створює перспективи вдосконалення освітнього простору ЗВО шляхом його модернізації (як змісту, так і методів), тобто спрямованості загалом.

### **Висновки до першого розділу**

Аналіз теоретичної та емпіричної літератури дозволив зробити такі висновки:

1. Особистість психолога є важливим інструментом його професійної діяльності. Сформованість особистісних конструктів визначає особливості спілкування, ставлень, оцінок, усвідомлень та настанов, які відображають суб'єктивність інтерпретаційних моделей особистості.

До професійно важливих якостей майбутніх психологів належать не лише професійні знання, уміння та навички, а й відповідний комплекс індивідуально-особистісних якостей, які можна об'єднати у три блоки: 1) інтелектуальний (вдумливість, логічність і практичність розуму, допитливість, критичність мислення та оригінальність тощо); 2) комунікативні (емпатійність, комунікабельність, тактовність, толерантність, самостійність, гуманістична спрямованість та інші); 3) емоційні (потреба в соціальних контактах, емоційна стабільність, симпатія, висока самооцінка та адекватний рівень домагань, навички самоконтролю тощо).

У більшості випадків особистими якостями, що забезпечують ефективну професійну психологічну діяльність, вважаються: емпатійність, емоційність,

товариськість, ініціативність, оптимізм, високий інтелект, широта і гнучкість поглядів, вдумливість, доброзичливість, спостережливість, почуття гумору.

2. Товариськість, як одну з професійно важливих якостей психолога, вчені трактують як «систему стійких мотиваційно-сміслових та інструментально-стильових характеристик», що забезпечують прагнення і готовність особистості до процесу взаємодії з оточуючими.

3. Професійна діяльність психолога, а особливо його робота з тимчасово переселеними особами, висуває особливі вимоги до його особистості. Це, перш за все, вміння бути щирим у спілкуванні з клієнтом, мати психологічну проникливість і здатність розуміти емоційний стан клієнта, адекватно сприймати і передавати почуття в ситуації «тут і зараз». Ці властивості особистості психолога нерозривно пов'язані з емпатією, без якої неможлива ефективність у професійній діяльності.

Емпатія виявляється в особливій здатності суб'єкта розуміти (проникнення, залучення, прийняття, участь, симпатія) переживань і афективних станів іншої людини, її внутрішнього світу, що дозволяє партнерам досягати взаємного узгодження позицій, взаєморозуміння. у процесі міжособистісної взаємодії.

Професійна компетентність психолога становить основу його професіоналізму як суб'єкта праці і може розглядатися як самостійний критерій його розвитку. Одним із ключових моментів залишається формування психологічної підготовки до професії, розвиток професійно важливих якостей, які визначають всю спрямованість освітнього процесу в навчальному закладі, що здійснює професійну підготовку майбутніх психологів.

Сучасний стан вищої освіти відображає основні тенденції та організаційні аспекти модернізації професійного розвитку майбутніх фахівців із впровадження інноваційних підходів як у змісті, так і в методах набуття необхідних знань та вмінь.

Здатність реагувати на виклики часу забезпечує варіативну складову змістової складової професійної підготовки майбутніх психологів. Сьогодні стає очевидною необхідність розробки та впровадження в навчальний процес ЗВО

спецкурсів і спецсемінарів для майбутніх психологів з метою повноцінної підготовки їх до роботи з тимчасово переселеними особами. Актуальність психолого-педагогічної підтримки тимчасово переміщених осіб у сучасних військових реаліях України є очевидною.

Основним завданням психологічного супроводу тимчасово переселених є допомога в соціально-психологічній адаптації до нових умов життя, вирішення завдань особистісно-професійного становлення та виховання особистості в складних життєвих умовах, зберігаючи їх сталість і не руйнуючи автентичності, адаптуючись до нової спільноти.

## РОЗДІЛ 2

### ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

У цьому розділі викладено базові принципи організації емпіричного дослідження, визначено його основні етапи, обґрунтовано репрезентативність вибірки, методичну процедуру дослідження особливостей особистості психолога, його професійно важливих якостей особистості - емпатії та товариськості, які є значущими для роботи з тимчасово переселеними особами.

#### 2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження

Як уже було зазначено, у психологічних дослідженнях присвячених процесу професіоналізації майбутніх психологів науковці наголошують на формуванні та розвитку таких професійно важливих якостей, що необхідні у професійній діяльності як: товариськість, ініціативність, емоційність, оптимізм, високий інтелект, широта і гнучкість поглядів, емпатія, рефлексія тощо.

У нашій роботі ми поставили за мету дослідити взаємозв'язок таких якостей як емпатія як спосіб розуміння однієї людини іншою та товариськість, котра забезпечує прагнення і готовність особистості до процесу взаємодії з тимчасово переселеними особами.

Емпіричне дослідження включало підготовчий, діагностичний та аналітико – інтерпретаційний етапи.

На першому, *підготовчому* етапі, згідно з метою та визначеними завданнями дослідження було здійснено аналіз та узагальнення теоретико-емпіричної літератури з обраної теми, проведена підготовка теоретичної частини дослідження.

На цьому етапі була розроблена програма емпіричного дослідження, здійснено відбір комплексу психодіагностичних методик, що спрямовані на

виявлення показників емпатії та емпатійної спрямованості та на діагностику особливостей товариськості, обґрунтована вибірка досліджуваних.

Емпіричне дослідження проводилось на базі Інституту права, психології та інноваційної освіти університету «Львівська політехніка» протягом жовтня-листопада 2022 р. В дослідженні брали участь студенти денної та заочної форми навчання освітніх рівнів «бакалавр» за спеціальністю «Психологія», а також випускники факультету, що працюють за фахом у закладах освіти у кількості 38 осіб віком 20-38 років та здійснюють психолого-педагогічний супровід дітей та батьків категорії внутрішньо переміщених осіб.

Добираючи методики дослідження, ми враховували вимоги до психодіагностичного інструментарію, а саме: відповідність методики меті та предмету дослідження; достатня репрезентативність, надійність, валідність та об'єктивність тесту; чіткість інструкцій щодо проведення діагностики.

У результаті підготовчого етапу в якості методичного інструментарію було обрано такі методики: «Індикатори типів» І. Майерс - К. Бріггс (МВТІ), що має на меті визначити індивідуальні переваги особистості [33]; «Психодіагностичний модальнісний опитувальник емпатії» [34], «Тест - опитувальник емпатичної спрямованості особистості» [33], «Тест-опитувальник параметрів товариськості» (О. П. Саннікова) [33].

На *діагностичному* етапі здійснено діагностику досліджуваних з використанням обраного психодіагностичного інструментарію. Аналіз отриманих результатів передбачав використання методів математичної статистики, а саме:

1) кількісний аналіз: кореляційний, що спрямований на виявлення статистичних зав'язків та їх модальності між показниками тих психологічних явищ, котрі вивчалися;

2) якісний аналіз, що спрямований на виокремлення груп досліджуваних з різним типом особистості та подальший аналіз психологічного змісту і пошук особливостей прояву професійно значущих якостей особистості.



На третьому *аналітико-інтерпретаційному* етапі було здійснено обробку та аналіз емпіричних даних. Для цього були використані методи якісного аналізу, такі як метод «асів» та метод «профілів». Було надано психологічну інтерпретацію отриманих результатів та зроблено висновки.

Коротко розглянемо підібраний нами психодіагностичний інструментарій, який дає змогу діагностувати ті характеристики особистості психолога, котрі можуть бути критеріями його особистісно-професійної придатності у роботі з тимчасово переселеними особами, зокрема, такі як емпатія і товарицькість.

В основі *Типологічного опитувальника І. Майерс - К. Бріггс (МВТІ)* покладено ідеї Карла Юнга [33]. Цей опитувальник (МВТІ) побудований з урахуванням двох різних способів поповнення енергії (шкала екстраверсія-інтраверсія), способів прийняття рішення (шкала мислення-чуттєвість), двох протилежних способів збору інформації (шкала сенсорність-інтуїція), двох способів взаємодії із зовнішнім середовищем (шкала рішення-сприйняття).

Таким чином, в опитувальнику виділено чотири основні шкали схильностей. В залежності від індивідуальних особливостей особистості людина займає певне місце на цих шкалах, вибираючи той чи інший полюс в кожній парі. Власне комбінація переваг у кожній парі дає змогу віднести людину до одного з шістнадцяти типів поведінки [33]. Типи поведінки, що виявляються за допомогою типологічного опитувальника МВТІ подані в табл. 2.1.

Типологія МВТІ це соціально-психологічна типологія, завдяки котрій можна розглядати соціальні прояви психологічних якостей. Опис типів поведінки в тій чи іншій життєвій ситуації, що дає ця типологія, дуже важливий з практичної точки зору, оскільки він дає змогу не просто виявити особистісні якості, але й передбачити їх прояв у певній ситуації [33].

*Таблиця 2.1*

## Психологічні типи за опитувальником MBT

Типи		Сенсорики		Інтуїти	
		Логіки (розумові)	Етики (почуттєві)	Єтики (почуттєві)	Логіки (розумові)
Інтраверти	Раціонали (рішаючі)	ISTJ	ISFJ	INFJ	INTJ
	Ірраціонали (сприймаючі)	ISTP	ISFP	INFP	INTP
Екстраверти	Ірраціонали (сприймаючі)	ESTP	ESFP	ENFP	ENTP
	Раціонали (рішаючі)	ESNJ	ESFJ	ENFJ	ENTJ

Укладено на основі джерела [33].

«Психодіагностичний модальнісний опитувальник емпатії» (О. Саннікова), включає 4 шкали і дає можливість діагностувати 4 показники, котрі дають інформацію про психологічну сутність емпатії: емоційну емпатію, когнітивну емпатію, дієву емпатію, предиктивну емпатію. Окрім цього, методика дозволяє виявити загальний показник рівня емпатії. В опитувальнику 38 питань, на кожну шкалу по 10 питань, два з яких є дихотомічними. Середнє арифметичне оцінок за кожною шкалою дає загальний показник емпатії [33, 63].

«Тест - опитувальник емпатичної спрямованості особистості» (О. Орищенко). Автори опитувальника виокремлюють параметри емпатії на змістовому рівні. У якості таких параметрів вони розглядають одинадцять показників емпатичної спрямованості. Кожен з цих показників автори розглядають як біполярний континуум, на одному полюсі якого максимальний ступінь вираженості даної якості, на іншому – мінімальний. Автори виділяють такі шкали: емпатія до рідних, близьких, друзів (ЕР) - релятивна емпатія (від англ. - Relateve, - родич), що спрямована на вузьке коло спілкування; емпатія до колег, учнів, клієнтів (ЕП) - широке коло спілкування (професійне спілкування); емпатія до незнайомих і малознайомих людей (ЕВП) - широке коло спілкування (позапрофесійне спілкування); аутоемпатія - емпатія суб'єкта стосовно самого себе (ЕАут); емпатія до героїв художніх творів (ЕАрт); емпатія до тварин (ЕФа);

емпатія до рослинного світу (ЕФл); емпатія до природи, до навколишнього світу в цілому (Еко); емпатія до подій минулого у житті суб'єкта або в житті інших його людей (Ерет); емпатія до подій можливого майбутнього (ЕМ); загальний показник емпатичної спрямованості (ЗПЕС) [63].

З метою діагностики товариськості був використаний *«Тест-опитувальник формально-динамічних показників товариськості»* [34]. Цей опитувальник дозволяє виміряти формально-динамічні характеристики товариськості. До формально-динамічних характеристик авторка відносить: потребу у спілкуванні, ініціативність, широта спілкування, легкість спілкування, стійкість та виразність. Методика складається з 60-ти питань, на кожне з яких відповіді варіюються від повної згоди до повної незгоди з проміжними варіантами відповіді. З дослідницькою метою використовуються сирі бали і оцінки в процентилях.

Кореляційний аналіз (SPSS, версія 19.0) був проведений на аналітико-інтерпретаційному етапі експериментального дослідження. За допомогою цього аналізу було виявлено та описано взаємозв'язок між показниками властивостей, що вивчаються. Якісний аналіз «методом асів» та «методом профілів» дав змогу виявити психологічні особливості емпатії та товариськості у групах осіб, що різняться за типом особистості згідно з типологією Майєрс-Бріггс.

Використання «методу профілів» дало змогу побудувати профілі емпатії та товариськості для виділених методикою MBTI груп осіб. Аналіз профілів здійснювався за візуальними відмінностями.

## **2.2. Аналіз результатів дослідження**

У межах завдань дослідження з метою систематизації та узагальнення емпіричних даних та для отримання інформації про співвідношення емпатії та товариськості в структурі особистості майбутніх спеціальних психологів використовувався кореляційний аналіз за методом Спірмена. Щоб мати можливість порівняти інформацію, котра отримана за допомогою різних

методик, а також адекватно її інтерпретувати необхідно дослідити взаємозв'язки показників емпатії та товариськості з показниками типів особистості за І. Майерс - К. Бріггс. Саме кореляції дозволяють побачити низку взаємозв'язків між показниками тих властивостей, що вивчаються. У табл. 2.2. подані результати кореляційного аналізу між показниками, котрі діагностовано за Типологічним опитувальником І. Майерс - К. Бріггс (МВТІ) та показниками методики «Параметри товариськості» (О. Саннікова).

Таблиця 2.2.

**Значущі кореляційні зв'язки між показниками типів особистості та товариськості**

Показники	Показники товариськості					
	ПС	І	Ш	Л	В	ЗПТ
МВТІ						
Е	415**	430**	412**	273*	500**	525**
І	-411**	-469**	-449**	-297*	-512**	-516**
Ж		263*	253*	317*	469**	332*
Р		-290*	-249*	-253*	-580**	-378**

Примітка. У таблиці нулі й коми опущені; 2) \*\* кореляція значима на рівні 0.01 ( $p \leq 0,01$ ); \* кореляція значима на рівні 0.05 ( $p \leq 0,05$ ); 2) умовні скорочення шкал за методикою МВТІ: Е – екстраверсія, І – інтроверсія, Ж – рішачий, Р – сприймаючий; ПС – потреба в спілкуванні, І – ініціативність в спілкуванні, Ш – широта спілкування, Л – легкість в спілкуванні, В – виразність спілкування, ЗПТ – загальний показник товариськості.

Здійснивши візуальний аналіз кореляцій між показниками, що досліджувалися, бачимо наявність значимих додатних та від'ємних зв'язків. Так, показник «екстраверсія» має додатні зв'язки з показниками ПС «потреба в спілкуванні» ( $p \leq 0,01$ ), І «ініціативність в спілкуванні» ( $p \leq 0,01$ ), Ш «широта спілкування» ( $p \leq 0,01$ ), Л «легкість в спілкуванні» ( $p \leq 0,05$ ), В «виразність спілкування» ( $p \leq 0,01$ ), ЗПТ «загальний показник товариськості» ( $p \leq 0,01$ ). Показник І «інтроверсія» має значущі від'ємні зв'язки з показниками ПС «потреба в спілкуванні» ( $p \leq 0,01$ ), І «ініціативність в спілкуванні» ( $p \leq 0,01$ ), Ш «широта спілкування» ( $p \leq 0,01$ ), Л «легкість в спілкуванні» ( $p \leq 0,05$ ), В «виразність спілкування» ( $p \leq 0,01$ ), ЗПТ «загальний показник товариськості» ( $p \leq 0,01$ ). Показник Ж «рішачий» має додатні зв'язки з показниками І

«ініціативність в спілкуванні» ( $p \leq 0,05$ ), Ш «широта спілкування» ( $p \leq 0,05$ ), Л «легкість в спілкуванні» ( $p \leq 0,05$ ), В «виразність спілкування» ( $p \leq 0,01$ ), ЗПС «загальний показник товариськості» ( $p \leq 0,05$ ). Показник Р «сприймаючий» має від'ємні зв'язки з показниками І «ініціативність в спілкуванні» ( $p \leq 0,05$ ), Ш «широта спілкування» ( $p \leq 0,05$ ), Л «легкість в спілкуванні» ( $p \leq 0,05$ ), В «виразність спілкування» ( $p \leq 0,01$ ), ЗПС «загальний показник товариськості» ( $p \leq 0,01$ ).

Надалі необхідно було з'ясувати, чи є взаємозв'язок між показниками за опитувальником МВТІ та показниками емпатичної спрямованості. Результати кореляційного аналізу подано в табл. 2.3.

Аналіз отриманих результатів кореляційного аналізу між досліджуваними показниками свідчить про наявність додатніх та від'ємних зв'язків на 1% та 5% рівні значимості.

Таблиця 2.3.

**Значущі кореляційні зв'язки між показниками типових рис особистості та емпатичної спрямованості**

Показники типів особистості	Показники емпатичної спрямованості				
	ЕР	ЕП	ЕПП	ЕРет	ЕМ
Е	164*		219*		287**
І			-247*		-281**
S	-209*	-308**		-205*	
N	202*	202*		-299*	-299*
J	183*				
P	-251*			-207*	

Примітка. Умовні скорочення шкал: ЕР - регулятивна емпатія, ЕП - спектр широкого кола спілкування (професійне спілкування), ЕПП - спектр широкого кола спілкування (позапрофесійне спілкування), ЕРет - емпатія до минулих подій у житті суб'єкта або в житті оточуючих його людей, ЕМ - емпатія до подій можливого майбутнього; Е – екстраверсія, І – інтроверсія, S – сенсорика, N – інтуїція, J – рішучість, P – сприймаючий.

Показник Е «екстраверсія» має додатні зв'язки з показниками ЕР «регулятивна емпатія» ( $p \leq 0,05$ ), ЕПП «спектр широкого кола спілкування (позапрофесійне спілкування)» ( $p \leq 0,05$ ), ЕМ «емпатія до подій можливого

майбутнього» ( $p \leq 0,01$ ). Показник I «інтроверсія» виявляє від'ємні зв'язки з показниками ЕПП «спектр широкого кола спілкування (позапрофесійне спілкування)» ( $p \leq 0,05$ ), ЕМ «емпатія до подій можливого майбутнього» ( $p \leq 0,01$ ). Показник S «сенсорика» має від'ємні зв'язки з показниками ЕР «регулятивна емпатія» ( $p \leq 0,05$ ), ЕП «спектр широкого кола спілкування (професійне спілкування)» ( $p \leq 0,01$ ) та додатній зв'язок з показником ЕРет «емпатія до минулих подій у житті суб'єкта або в житті оточуючих його людей» ( $p \leq 0,05$ ). Показник N «інтуїція» додатньо пов'язаний з показником ЕП «спектр широкого кола спілкування (професійне спілкування)» ( $p \leq 0,05$ ) та від'ємно пов'язаний з показниками ЕРет «емпатія до минулих подій у житті суб'єкта або в житті оточуючих його людей» ( $p \leq 0,05$ ) і ЕМ «емпатія до подій можливого майбутнього» ( $p \leq 0,05$ ). Показник J «рішучий тип» додатньо корелює з показником ЕР «регулятивна емпатія» ( $p \leq 0,05$ ). Показник Р «сприймаючий тип» має від'ємні зв'язки з показниками ЕР «регулятивна емпатія» ( $p \leq 0,05$ ) та ЕРет «емпатія до минулих подій у житті суб'єкта або в житті оточуючих його людей» ( $p \leq 0,05$ ).

Таким чином, у результаті кореляційного аналізу було виявлено, що існують додатні та від'ємні значущі кореляційні зв'язки між показниками типів особистості та їх поведінкових характеристик, що виявлені за методикою І. Майерс - К. Бріггс (МВТІ) та показниками емпатії і товариськості.

Далі розглянемо індивідуально-психологічні особливості професійно важливих якостей майбутніх психологів, тобто результати якісного аналізу.

У результаті діагностики типів особистості в загальній вибірці методом «асів» були визначені групи з домінування певної пари індикаторів. Із загальної вибірки майбутніх психологів були обрані ті типи особистості, які найчастіше зустрічаються.

У підході, що був запропонований Д. Керсі та М. Бейтс, беруться до уваги шкала збору інформації та шкала прийняття рішень, а отримані результати розглядаються у двобуквених сполученнях. Виділені двобуквенні комбінації носять назву «темпераментів». Таким чином, 16 типів розділені на чотири

темпераменти. Згідно з цією типологією отримані в дослідженні чотири типи особистості відносяться до одного темпераменту – NF.

Такі особи сприймають світ як такий, що має необмежені можливості. Вони схильні займатися такою діяльністю, котра має загальнолюдську цінність, зокрема, до таких видів діяльності відносимо і діяльність психолога. ці особистості переконані в необхідності гармонії почуттів і стосунків. Сенс свого життя вбачають у самобутності та автентичності.

Такі особи приймають рішення, котрі мають особистісне забарвлення, вони опираються на інтуїцію, зацікавлені новими можливостями. Привабливими для них є нові проекти, можливі події, які можна спрогнозувати, нові невідомі істини, котрі можуть бути пізнані, нові можливості для людей. Важливими характеристиками цього типу виступають прагнення до особистісного росту, самореалізації, бажання бути лідером і вести за собою інших людей. Слід наголосити на сильних сторонах NF – темпераменту, серед яких виняткові здібності до взаємодії з людьми; вміння скеровувати, координувати і переконувати; сильне бажання допомагати людям; вміння і бажання підтримувати інших.

Таким чином, за результатами діагностики показників типів особистості із загальної вибірки за допомогою методу «асів» були визначені групи з домінуванням певної пари індикаторів. Було виділено такі групи: ENFJ – тип і INTP – тип.

Перейдемо до детального розгляду груп респондентів, що різняться за типом особистості згідно з методикою Майєрс-Бріггс (МБТІ). Виділена нами перша група респондентів відноситься до типу ENFJ (екстравертований, інтуїтивний, почуттєвий, що вирішує) (n=12). Особистості цього типу володіють здатністю захоплюватися та захопити інших; здатністю будувати і підтримувати гармонійні стосунки з людьми; їм притаманний дух співробітництва; вони володіють ораторським мистецтвом і хорошими організаторськими здібностями; займають позицію вихователя і наставника; мають високе почуття

відповідальності; толерантні і здатні цінувати іншу думку; вони рішучі і організовані; схильні до лідерства.

Представники ENFJ типу наділені властивостями, котрі необхідні в соціономічних професіях, до яких і належить професія психолога.

Слід зауважити, що представники з типом особистості ENFJ порівняно з іншими типами особистості *є професійно найбільш придатними саме для практичної діяльності в сфері психології.*

До другої групи увійшли представники типу INTP (інтровертний – інтуїтивний – раціоналістичний – динамічний) (n=10). Ці опитувані мають такі характеристики: здатність аналізувати та проникати в суть проблеми; захоплюватися можливістю дізнатися щось нове, підвищити кваліфікацію; вміють зосереджуватися і працювати самостійно; вони схильні планувати та обдумувати свої дії; здатні створювати, продукувати нові ідеї. Такі особистості можуть теоретично і технічно аналізувати проблему, даючи їй логічну оцінку; успішніше працювати поодиночці; здатні розуміти складні завдання; схильні до системного логічного мислення; реалісти-прагматики. Професії, до яких найбільше схильні люди цього типу INTP, це дослідники, інформатики, психоаналітики, юристи, детективи.

Розглянемо взаємозв'язок якісних показників емпатії та товарищкості.

Подальші етапи дослідження були спрямовані на встановлення особливостей прояву емпатії та товарищкості у попередньо відібраних групах. Для вивчення особливостей товарищкості та емпатії у представників різних типів особистості використовуємо метод «профілів».

На малюнку 2.1. Представлено профілі товарищкості осіб з різними типами особистості. При аналізі профілів ми приділили максимальну увагу достовірним відмінностям у однойменних показниках. При візуальному аналізі профілів виявилися суттєві відмінності між ними.

На осі ОХ відкладалися показники шкали товарищкості, а на осі ОУ – їх значення, виражені в процентилях. Середня лінія ряду проходить через 50 процентиля значення, розташовані в площині над серединною лінією ряду,



характеризують високі показники товариськості. Значення вище 75 перцентилія свідчать про яскраву вираженість відповідного показника. Значення показника нижче середньої лінії ряду свідчать про показники низького рівня товариськості. Значення кожної точки на графіку є середнім арифметичним відповідних показників.

Аналіз отриманих профілів показав, що кожна група респондентів характеризується певними соціальними рисами. Ця специфіка проявляється, насамперед, у специфічному поєднанні параметрів товариськості та рівнях, досягнутих цими показниками.

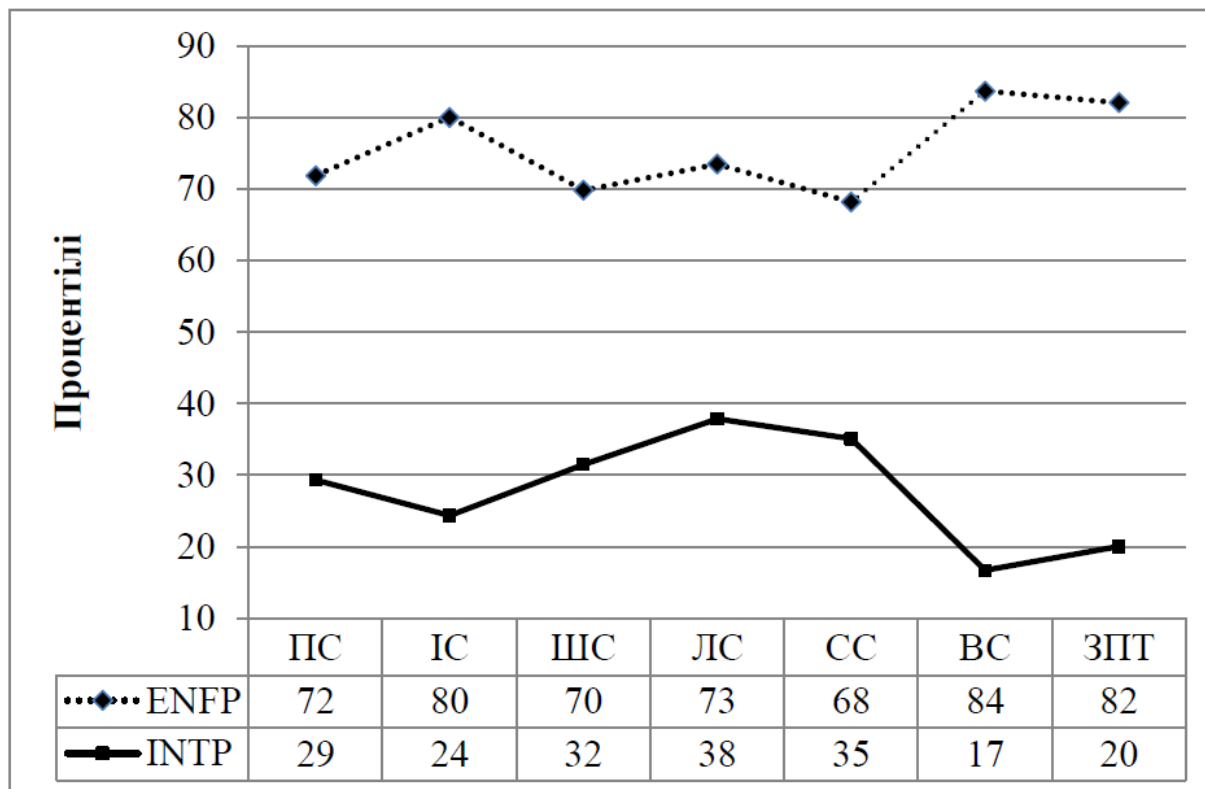
Про це свідчать особливості конфігурації кожного профілю та його розташування по відношенню до серединної лінії ряду.

Як видно на графіку, показники групи респондентів ENFP розташовані вище середньої лінії ряду, що свідчить про вираженість параметрів товариськості серед представників цих груп. Ці особистості відрізняються активним і дієвим ставленням до світу людей, інтересом до них, схильністю до нових знайомств, здатністю проявляти ініціативу в спілкуванні та ініціювати це спілкування.

Такі особистості, як правило, мають широке коло спілкування, вони прагнуть перебувати у великих компаніях, швидко йдуть на контакт з незнайомими людьми, вільно почуваються в новій нестандартній ситуації. Вони здатні підтримувати стабільні відносини навіть в умовах мінливої ситуації. У процесі спілкування ці люди виявляють виразну міміку, жестикуляцію, їхні рухи динамічні, змінюються інтонація голосу, швидкість мови тощо. Їхні емоції та почуття мають яскравий зовнішній прояв, тобто виявляють емоційне вираження.

Для представників групи INTP характерна низька потреба в спілкуванні, їм некомфортно в компанії, в галасливих компаніях, вони вважають за краще усамітнення. Їм бракує ініціативи у встановленні нових контактів, їм важко відкриватися новим людям, їм погано в компаніях з малознайомими людьми, вони вважають за краще спостерігати і слухати, ніж бути залученими в розмову. Коло їхнього спілкування можна охарактеризувати як якісне, ніж кількісне, вони вважають за краще спілкуватися з тими ж людьми, навіть коли ситуація

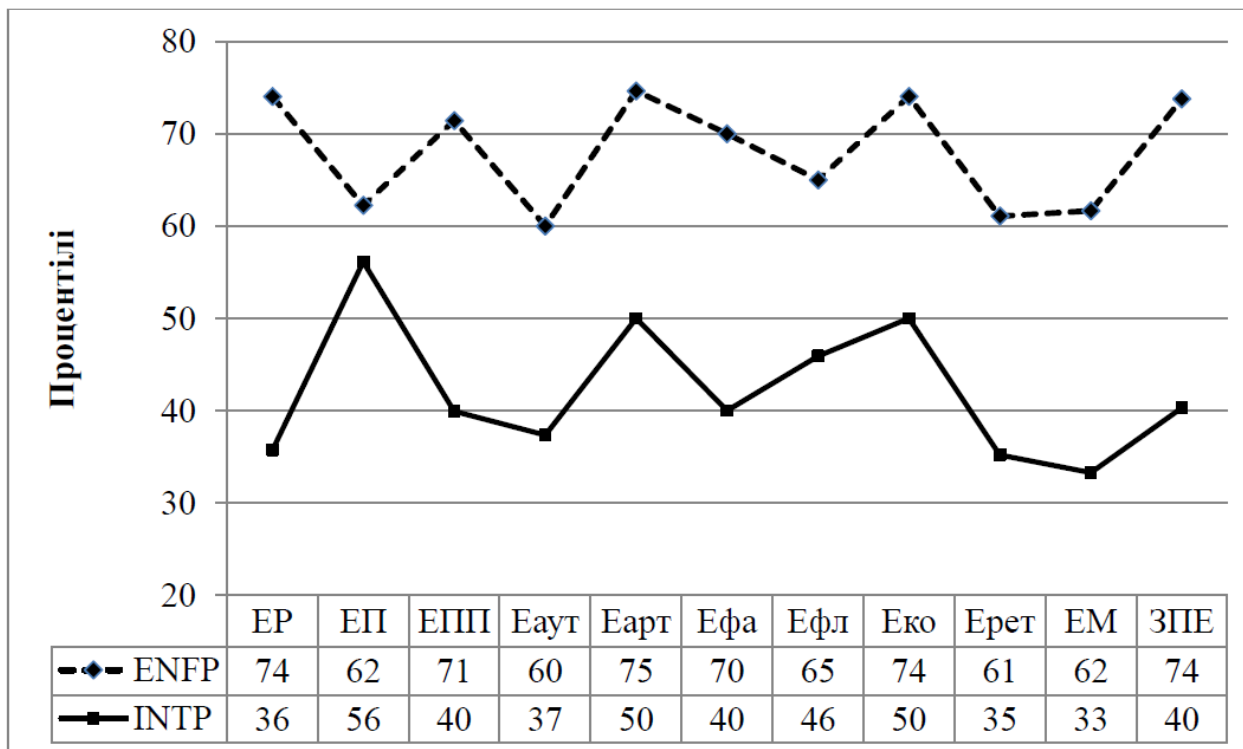
змінюється. Навіть зустрівши нових і цікавих людей, вони зберігають старі прихильності. Ці люди схильні до тривалої дружби з вузьким колом людей, не шукають нових знайомств.



**Рис. 2.1. Профілі товарищкості в групах що відрізняються типом особистості за методикою Майєрс- Бріггс (МВТІ)**

Примітка. Умовні скорочення шкал: ПС – потреба в спілкуванні, ІС – ініціативність в спілкуванні; ШС – широта спілкування; ЛС – легкість в спілкуванні, СС – сталість в спілкуванні; ВС- виразність в спілкуванні, ЗПТ – загальний показник товарищкості.

Подальше дослідження полягало у виявленні емпатійної спрямованості в виокремлених нами групах респондентів. На рисунку 2.2 зображені профілі емпатійної спрямованості в групах осіб, що відрізняються типом особистості за методикою Майєрс - Бріггс (МВТІ).



**Рис. 2.2. Профілі емпатійної спрямованості в групах що відрізняються типом особистості за методикою Майєрс - Бріггс (МВТІ)**

Примітка. Умовні скорочення шкал: EP – регулятивна емпатія, EP - спектр широкого кола спілкування (професійне спілкування), EPШ - спектр широкого кола спілкування (позапрофесійне спілкування); Eaут - аутоемпатія - емпатія суб'єкта по відношенню до самого себе, EAрт - емпатія до героїв художніх творів, Eфа - емпатія до представників тваринного світу, EФл - емпатія до рослинного світу, Еко - емпатія до природи, до навколишнього світу в цілому, Eрет - емпатія до минулих подій у житті суб'єкта або в житті оточуючих його людей, EM- емпатія до подій можливого майбутнього, ЗПЕС - загальний показник емпатичної спрямованості.

За отриманими профілями візуально видно, що існують розбіжності у проявах емпатійної спрямованості в досліджуваних групах.

Аналіз профілю емпатійної спрямованості дав змогу виявити «емпатійні переваги» особистості типу ENFP. До них можемо віднести: регулятивна емпатія, до батьків, близьких, друзів (вузьке коло спілкування) (EP<sup>+</sup>); герої художніх творів (EAрт<sup>+</sup>); емпатія до представників тваринного світу (Eфа<sup>+</sup>) та рослинного (EФл<sup>+</sup>) світу; емпатія до природи, до навколишнього світу в цілому (Еко<sup>+</sup>), події минулого і можливого майбутнього (Eрет<sup>+</sup>, EM<sup>+</sup>).

Для осіб групи ENFP характерна висока емпатійна спрямованість на родичів і близьких людей, непрофесійних соціальних кіл. Вони володіють соціальною сміливістю, товариськістю, легкістю в спілкуванні, доброзичливістю,

проявляють ініціативу, тонкість, дипломатичність, турботу та інтерес до навколишнього світу. Такі особистості реалістичні та прагматичні, схильні емоційно переживати значні події зі свого минулого та минулого значущих людей, виявляють занепокоєння за можливе майбутнє (як своє, так і близьких).

Профіль груп INTP знаходиться в області середніх значень показників емпатичної спрямованості. Тому можна стверджувати, що такі особистості типу INTJ характеризуються низькою здатністю до емпатії та симпатії, виявляють схильність до емпатійної спрямованості переважно у сфері професійного спілкування. Вони не виявляють емоційного відгуку на події, що відбуваються з героями худ. творів, не фіксуються ні в минулому (Eret-), ні в майбутньому (EM) а знаходяться в «теперішньому» часі. Тому саме ці студенти потребують особливої уваги педагогів, індивідуального підходу до формування професійної готовності, активного використання соціально-професійних тренінгів, психотехнік з метою розвитку емпатії та товарищескості, допомоги у виборі індивідуальної освітньої траєкторії.

### **2.3. Рекомендації**

Підібрані нами рекомендації спрямовані на розвиток емпатії майбутніх психологів у процесі їх професіоналізації.

Для розвитку емпатії у майбутніх психологів рекомендуємо:

1. Застосовувати в роботі зі студентами методики, що сприяють розвитку пізнавальної сфери, зокрема психодіагностичні опитувальники, спрямовані на діагностику емпатії, комунікабельності.
2. Використовувати соціально-психологічні тренінги, які включають методи, що сприяють розширенню та усвідомленню емоційно-чуттєвого досвіду людини. До них відносяться ігри та вправи, що стимулюють розвиток механізму емпатії. Наприклад, можна використати такі тренінгові вправи, які довели свою ефективність у передовій психолого-педагогічній практиці:

- «Посмішка». Учасники тренінгу знайомляться з розмаїттям смислів, закодованих у художньому описі усмішки, використовуючи запропоновані фрагменти тексту, аналізуючи намальований портрет, зображуючи різні типи усмішки та складаючи психологічну партитуру опису усмішки;

— «Очі-погляд». Учасники тренінгу спостерігають за зміною виразу очей людини та оцінюють її емоційний стан, малюють замальовки власних емоційних станів, виражених у невербальній поведінці, добирають літературні та художні приклади емоційних станів;

- «Жести-пози». Техніка виконання цієї вправи ідентична попередній. Учасники тренінгу також використовують портретні репродукції, художні ілюстрації, фотографії, аналіз мемуарів, біографічну та епістолярну літературу;

- «Звуки голосу». Учасники знайомляться з емоційними особливостями людського голосу, розвивають вміння читати емоційні стани, виражені в звуках голосу: складання словника епітетів та метафор, добір художніх текстів, запис власного голосу, голосу інших людей та їх подальша інтерпретація тощо.

- «Настрій». За допомогою цієї вправи учасники вчаться визначати душевний стан, виражений, наприклад, у віршах чи образах, розпізнавати, як він передається і чи є це інший емоційний стан;

- «Візуалізація». У цій вправі учасники разом прослуховують звукозаписи та вчаться відображати почуте, переживати почуття та настрої автора того чи іншого художнього твору, фрагмент якого записаний на магнітофон;

- «Вільний танок». Ця вправа розвиває емпатію, здатність проникати у світ почуттів інших людей. Тут головне навчитися виражати емоції рухами;

- «Картина». Розглядаючи картину (фото), учасники осмислюють сюжет, складають розповідь, притчу, вірші, вчаться входити у світ переживань зображених людей;

- «Подарунки». У цій вправі акцент робиться на почуттях і переживаннях, які виникли в учасників, коли вони згадували про подарунки свого життя (люди, предмети, події);

- «Сімейний альбом». Переглядаючи фотографії з сімейного альбому, учасники тренінгу вчаться не лише зосереджуватися на сюжеті, а й аналізувати переживання людей, зображених на фотографіях;

- «Тренуємо емоції». У цій вправі учасники вчаться представляти різні емоції: насуплені брови, усмішку, гнів, страх, втому, відпочинок тощо, вставляючи різні зображення;

- "Каблучка". Використовуючи відому дитячу гру, ця вправа також розвиває увагу, вміння визначати почуття та емоції людини по обличчі;

- «Око за око». У цій вправі учасники розбиваються на пари, беруться за руки і мовчки передають різні емоції, потім обговорюють, як емоція була передана і сприйнята;

- "Як відчуваєшся?". Учасники тренінгу отримують картки із зображеннями різних відтінків настрою та вчаться визначати стан кожної людини за виразом обличчя, вибираючи серед усіх карток ту, яка найбільше відповідає їхньому душевному стану (чи душевному стану батьків, друзів).

3. Застосовувати методи розвитку гуманістичної спрямованості особистості, які є ефективним засобом підвищення рівня емпатії. За допомогою опитувальників можна визначити цінності, мотивацію та характеристики людини, їх спрямованість, оцінку навичок спілкування та міжособистісних стосунків. Ці методи вивчають та розвивають емоційний потенціал і творчу уяву. Художнє пізнання має особливі психічні механізми, відмінні від тих, що мають місце в логічному мисленні. Тому успішне формування емпатії можливе через художню літературу, музику, живопис, театральне мистецтво та інші засоби впливу на внутрішній світ людини.

## Висновки до другого розділу

Результати емпіричного дослідження дали змогу зробити наступні висновки:

1. Кореляційний аналіз дозволив виявити взаємозв'язки між показниками емпатійної спрямованості та товариськості з показниками типів особистості на 1% та 5% рівні значимості.

2. За допомогою методики типів особистості Майерс-Брігс (МВТІ) були виділені групи осіб, які, згідно із теоретичними положеннями авторів методики, відносяться до соціономічних професій. Саме професія психолога відноситься до типу ENFP. Були визначені групи INTJ, що найчастіше зустрічаються серед нашої вибірки. Описано особливості особистості отриманих типів.

3. З використанням методу «профілів» було складено профілі товариськості та емпатійної спрямованості досліджуваних типів особистості.

Встановлено, що особистості типу ENFP орієнтовані на спілкування і поповнюють енергію за рахунок спілкування, відкриті до світу і людей. Вони активні у встановленні контактів, виявляють інтерес до людей, легко починають і підтримують розмову, мають широке коло спілкування, вільно почуваються у незнайомій і невизначеній ситуації. Ці особи сприймають світ як джерело безлічі можливостей. Такі люди здатні розуміти людей і допомагати їм, здатні вирішувати складні ситуації. Вони вміють уважно слухати, їм притаманна висока емпатійна спрямованість до рідних і близьких людей, позапрофесійного кола спілкування. Вони чутливі до настрою і проблем інших людей і здатні спрямовувати активність на вирішення труднощів. Саме такі якості є особливо значущими при роботі з тимчасово переселеними особами.

Представники групи INTJ типу не мають високої потреби в спілкуванні, незручно почуваються в товаристві, схильні до усамітнення. Тому можна стверджувати, що такі особистості типу INTJ характеризуються низькою здатністю до емпатії, виявляють схильність до емпатійної спрямованості переважно у сфері професійного спілкування. Вони не виявляють емоційного

відгуку на події, що відбуваються з героями худ. творів, не фіксуються ні в минулому (Eret-), ні в майбутньому (EM) а знаходяться в «теперішньому» часі. Тому саме ці студенти потребують особливої уваги педагогів, індивідуального підходу до формування професійної готовності, активного використання соціально-професійних тренінгів, психотехнік з метою розвитку емпатії та товарищкості, допомоги у виборі індивідуальної освітньої траєкторії.

Нами розроблено рекомендації з метою розвитку емпатії у майбутніх психологів, які допоможуть оптимізувати процес набуття комунікативних компетентностей.



## ВИСНОВКИ

Особистість психолога є важливим інструментом його професійної діяльності. Сформованість особистісних конструктів визначає особливості спілкування, ставлень, оцінок, усвідомлень та настанов, які відображають суб'єктивність інтерпретаційних моделей особистості.

До професійно важливих якостей майбутніх психологів належать не лише професійні знання, уміння та навички, а й відповідний комплекс індивідуально-особистісних якостей, які можна об'єднати у три блоки: 1) інтелектуальний (вдумливість, логічність і практичність розуму, допитливість, критичність мислення та оригінальність тощо); 2) комунікативні (емпатійність, комунікабельність, тактовність, толерантність, самостійність, гуманістична спрямованість та інші); 3) емоційні (потреба в соціальних контактах, емоційна стабільність, висока самооцінка та адекватний рівень домагань, навички самоконтролю тощо).

У більшості випадків особистими якостями, що забезпечують ефективну професійну психологічну діяльність, вважаються: емпатійність, товариськість, ініціативність, оптимізм, високий інтелект, широта і гнучкість поглядів, вдумливість, доброзичливість, спостережливість, почуття гумору.

Товариськість, як одну з професійно важливих якостей психолога, вчені трактують як «систему стійких мотиваційно-сміслових та інструментально-стильових характеристик», що забезпечують прагнення і готовність особистості до процесу взаємодії з оточуючими.

Професійна діяльність психолога, а особливо його робота з тимчасово переселеними особами, висуває особливі вимоги до його особистості. Це, перш за все, вміння бути щирим у спілкуванні з клієнтом, мати психологічну проникливість і здатність розуміти емоційний стан клієнта, адекватно сприймати і передавати почуття в ситуації «тут і зараз». Ці властивості особистості психолога нерозривно пов'язані з емпатією, без якої неможлива ефективність у професійній діяльності.

Емпатія виявляється в особливій здатності суб'єкта розуміти (проникнення, залучення, прийняття, участь, симпатія) переживань і афективних станів іншої людини, її внутрішнього світу, що дозволяє партнерам досягати взаємного узгодження позицій, взаєморозуміння. у процесі міжособистісної взаємодії.

Професійна компетентність психолога становить основу його професіоналізму як суб'єкта праці і може розглядатися як самостійний критерій його розвитку. Одним із ключових моментів залишається формування психологічної підготовки до професії, розвиток професійно важливих якостей, які визначають всю спрямованість освітнього процесу в ЗВО, що здійснює професійну підготовку майбутніх психологів.

Здатність реагувати на виклики часу забезпечує варіативна складова змістової складової професійної підготовки майбутніх психологів. Сьогодні стає очевидною необхідність розробки та впровадження в навчальний процес ЗВО спецкурсів і спецсеминарів для майбутніх психологів з метою повноцінної підготовки їх до роботи з тимчасово переселеними особами. Основним завданням психологічного супроводу тимчасово переселених є допомога в соціально-психологічній адаптації до нових умов життя, вирішення завдань особистісно-професійного становлення та виховання особистості в складних життєвих умовах, зберігаючи їх сталість і не руйнуючи автентичності, адаптуючись до нової спільноти. Нами розроблено рекомендації щодо психологічного супроводу тимчасово переселених осіб.

Результати проведеного нами емпіричного дослідження дали змогу зробити наступні висновки:

Кореляційний аналіз дозволив виявити взаємозв'язки між показниками емпатійної спрямованості та товариськості з показниками типів особистості на 1% та 5% рівні значимості.

За допомогою методики типів особистості Майерс-Брігс (МВТІ) були виділені групи осіб, які, згідно із теоретичними положеннями авторів методики, відносяться до соціономічних професій. Професія психолога відноситься до типу

ENFP. Визначено групи INTP, що найчастіше зустрічаються серед нашої вибірки. Описано особливості особистості отриманих типів.

З використанням методу «профілів» було складено профілі товариськості та емпатійної спрямованості досліджуваних типів особистості.

Встановлено, що особистості типу ENFP орієнтовані на спілкування і поповнюють енергію за рахунок спілкування, відкриті до світу і людей. Вони активні у встановленні контактів, виявляють інтерес до людей, легко починають і підтримують розмову, мають широке коло спілкування, вільно почуваються у незнайомій і невизначеній ситуації. Ці особи сприймають світ як джерело безлічі можливостей. Такі люди здатні розуміти людей і допомагати їм, здатні вирішувати складні ситуації. Вони вміють уважно слухати, їм притаманна висока емпатійна спрямованість до рідних і близьких людей, позапрофесійного кола спілкування. Вони чутливі до настрою і проблем інших людей і здатні спрямовувати активність на вирішення труднощів. Саме такі якості є особливо значущими при роботі з тимчасово переселеними особами.

Представники групи INTP типу не мають високої потреби в спілкуванні, незручно почуваються в товаристві, схильні до усамітнення. Тому можна стверджувати, що такі особистості типу INTP характеризуються низькою здатністю до емпатії, виявляють схильність до емпатійної спрямованості переважно у сфері професійного спілкування. Вони не виявляють емоційного відгуку на події, що відбуваються з героями худ. творів, не фіксуються ні в минулому (Eret-), ні в майбутньому (EM) а знаходяться в «теперішньому» часі. Тому саме ці студенти потребують особливої уваги педагогів, індивідуального підходу до формування професійної готовності, активного використання соціально-професійних тренінгів, психотехнік з метою розвитку емпатії та товариськості, допомоги у виборі індивідуальної освітньої траєкторії.

Нами розроблено рекомендації з метою розвитку емпатії у майбутніх психологів, які допоможуть оптимізувати процес набуття комунікативних компетентностей.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. Компетентнісний підхід в сучасній освіті. Світовий досвід та українські перспективи. К., 2004. С. 45–50.
2. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога : [монографія]. Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк : Вежа, 2003. – 320 с.
3. Долинська Л. В. Забезпечення сучасних потреб освіти шляхом підготовки вчителя-психолога / Л. В. Долинська // Українська еліта та її роль у державотворенні : Наукові записки Мін. освіти і науки України; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України . К., 2000. Вип. 1. С. 25–29.
4. Дубовик О. М. Теоретичні аспекти вивчення професійно- орієнтованих особливостей особистісних якостей психолога в процесі професійного розвитку та становлення особистості. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. праць : у 2 т / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. Вип. V, т. 1. Кам'янець- Подільський, 2015. – С. 85–97.
5. Гороть А.М. Правові проблеми міграційної політики України та шляхи їх вирішення. [Електронний ресурс]. Режим доступу : 02.05.2017 : <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2134/3/4473.pdf>
6. Грицик Л.А. Соціально-психологічний супровід дітей учасників АТО в умовах загальноосвітнього закладу: методичний посібник. Вінниця: ММК, 2016. 46 с
7. Гулай О.І. Компетентнісний підхід як основа нової парадигми освіти.. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2009. № 1. С. 41 – 51.

8. Жданович Ю.М. Соціально-педагогічна підтримка дітей вимушених переселенців як наукова проблема. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. К. 2015. Вип. 19(1). С. 204–213.
9. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
10. Заблоцька О.С. Компетентнісний підхід як освітня інновація: порівняльний аналіз. Вісник Житомирського державного університету. Серія: Педагогічні науки. 2008. Вип. 40. С. 63–68.
11. Лягоміна Т.А. Умови успішної адаптації та інтеграції дітей із сімей внутрішньо переміщених осіб до навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slideshare.net/ssuser02ed91/ss-55329412>.
12. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Видання друге, перероблене та доповнене. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. - 222 с.
13. Максимова Н.А. Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям вимушених переселенців. Інформаційно-методичний збірник. – Біла Церква : КОПОПК, 2014. № 9. С. 39–52.
14. Мартинюк І. А. Розвиток професійно важливих якостей у майбутніх психологів для роботи в школі: Автореф. дис.... канд-та психол. наук: 19.00. 08. Інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. 16с.
15. Науково-методичні засади формування психологічної компетентності керівників освітніх організацій у системі післядипломної педагогічної освіти: наук.-метод. посібник / за наук. ред. О.І. Бондарчук. К.: Педагогічна думка, 2012. – 144 с.

16. Овчарук О.В. Розвиток компетентнісного підходу: стратегічні орієнтири міжнародної спільноти. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. К., 2004. С. 5–14.
17. Онопрієнко О.В. Концептуальні засади компетентнісного підходу в сучасній освіті. Шлях освіти. 2007. № 4. С. 32–37.
18. Орбан-Лембрик Л.Б. Комунікативний простір міжособистісних відносин. Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. Івано-Франківськ, 2003. Вип. 4. С. 130 – 136.
19. Панок В.Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога. Практична психологія та соціальна робота. 1998. №4. С.5-7.
20. Побірченко Н.С. Компетентнісний підхід у вищій школі: теоретичний аспект. Освіта та педагогічна наука. К. 2012. № 3. – С. 24–30.
21. Пов'якель Н. І. Психологічні передумови становлення позитивної Я-концепції як базової компоненти професійного самовизначення психолога. Психологія : зб. наук. праць. К. 2020 : НПУ. Вип. 2 (5). С. 177–183.
22. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Київ: Прапор, 2009. 672 с.
23. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / за ред. З. Г. Кісарчук. К., 2015. 207 с.
24. Психологічна служба: підруч. / В. Г. Панок та ін. Київ: Ніка Центр, 2016. 362 с.
25. Пометун О.І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Світовий досвід та українські перспективи. К., 2004. С. 64 – 70.

26. Про вищу освіту: закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 37 – 38.
27. Про освіту: закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 38 – 39. ст. 380.
28. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 № 1392 (із змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 538 від 07.08.2013).
29. Рибка С.В. Про технологію комплексного супроводу і допомоги сім'ям, що знаходяться у складних життєвих обставинах. Соціальна робота: теорія і практика. К. 2016, № 5. С. 107-111.
30. Роджерс К. Становлення особистості. URL: [https:// www.rulit.me /books/stanovlenie-lichnosti-vzglyad-na-psihoterapiyu-read-405531-1.html](https://www.rulit.me/books/stanovlenie-lichnosti-vzglyad-na-psihoterapiyu-read-405531-1.html)
31. Ресурсний центр для вимушених переселенців: Не залишаймо переселенців наодинці з бідною! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.diversipedia.org.ua/sites/default/files/rc\\_bulletin\\_march\\_fin.pdf](http://www.diversipedia.org.ua/sites/default/files/rc_bulletin_march_fin.pdf)
32. Соціально-педагогічна робота з дітьми у конфліктний та пост конфліктний період : метод. реком. Н.П. Бочкор, О.В. Залеська та ін. Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.
33. Санникова О. П. Феноменологія особистості. Одеса: СМІЛ, 2003. 256 с.
34. Санникова О. П., Орищенко О. А. Діагностика показників емпатії: апробація оригінального тесту. Наука і освіта. 2001, № 6. С. 54 – 57
35. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навчально-методичний посібник / В.Л. Андрєєнкова, І.О. Бандурка, Н.П. Бочкор та інші. Київ : Агентство «Україна» , 2015. 176 с.
36. Трубавіна І.М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. *Педагогічні науки: теорія, історія,*

*інноваційні технології*, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [file:///D:/Users/Sony2/Downloads/pednauk\\_2015\\_8\\_53.pdf](file:///D:/Users/Sony2/Downloads/pednauk_2015_8_53.pdf).

37. Устінов О.В. Первинна допомога при посттравматичному стресовому розладі. – *Електронний ресурс*. – Режим доступу на 02.05.2017: <http://www.umj.com.ua/article/93730/pervinna-dopomoga-pri-posttravmaticchnomu-stresovomu-rozladi>
38. Фурман А. А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку майбутніх психологів : автореф. дис . канд. психол. наук : спец. 19.00.07 Одеса : Б. в., 2009. – 200 с.
39. Чепелева Н. В. Особистісна підготовка психолога-практика. *Персонал*. 2000. № 5 (59). № 10 (15). С. 17–19.
40. Цільмак О.М. Складові структури компетентностей. *Наука і освіта : науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України*. 2009. № 1 – 2. С. 128 – 134.



## **Додаток А.**

### **Рекомендації щодо психологічного супроводу психологом тимчасово переселених осіб**

Психолого-педагогічний супровід вимушено переселених осіб загалом має спрямуватися на такі чотири сфери.

Першим важливим вектором психолого-супровідної роботи є нове середовище ВПО. По-перше, входження в нове середовище передбачає роботу особистості зі ситуацією – розвинути її здатність усвідомити й описати ситуацію, проаналізувати умови та чинники змін, прийняти рішення з оптимізації обставин і навчити моделювати адекватні ситуації.

По-друге, важливим підґрунтям успішної адаптації ВПО є її прийняття середовищем. З огляду на це психологічна та соціальна служби готують саме середовище до появи нових людей, ознайомлюють зі специфікою стану вимушених мігрантів, навчають способів надання першої посттравматичної допомоги, готують волонтерів для патронажу сімей, організують юридично-правовий і соціальний супровід тощо.

По-третє, важливим механізмом соціалізації новачків у сучасному суспільстві є адсорбція – асиміляція з базовою культурою, до якої входить ВПО, а також розширення ідентифікаційних процесів.

Другим вектором психологічного супроводу виступає особистість переселенця. З одного боку, важливим завданням є відновлення цілісності та гармонійності особистісних структур засобами надання першої психологічної допомоги та соціальної підтримки при ПТСР та інших наслідках вимушеної міграції, робота з її психічними, психологічними, особистісними, соціально-психологічними та духовними ресурсами.

З іншого боку – турбота про збереження позитивного самоствавлення та безумовне самоприйняття особистості, а також розвиток здатності подбати про себе та навчання піклуватися про свої тіло, психіку, соціальність і дух.

Третій вектор супроводу – життєвий шлях особистості. Вимушені зміни в життєвому сценарії мігрантів детермінують необхідність роботи особистості в таких трьох напрямках: а) перебудова пріоритетів і життєвих цілей; б) модернізація планів відповідно до нової стратегії та побудови нових життєвих тактик (навчальних, кар'єрних, професійних тощо); в) створення та допомога в реалізації нової індивідуальної програми особистісно-професійного саморозвитку.

Четвертим вектором психолого-педагогічного супроводу особистості ВПО є його суб'єктна активність. Починається робота в цьому напрямі з тренінгу суб'єктності – активації ініціативності, самостійності, креативності, відповідальності, свободоздатності особистості. Далі – психологічна підтримка в інтенціоналізації, навчання переводити задуми в реальні дії – операціоналізація планів, оптимізація спонукальної сфери, розвиток здатності негайно робити перший крок і рухатися маленькими поступами. І, нарешті, важливим напрямом психологічного супроводу суб'єктної активності є коучинг активності – робота зі психічними, соціально-психологічними, особистісними та духовними ресурсами людини, навчання тайм- і лайфменеджменту, кар'єробудування, саморозвиток особистості.

Психологічний супровід ВПО, зорієнтований на, по-перше, підвищення суб'єктивної якості життя людини та, по-друге, на її особистісну самореалізацію в суспільстві за нових умов. Визначимо критерії та показники кожної з указаних предметних орієнтацій.

Критеріями суб'єктивної якості життя вважаємо: 1) здоровий спосіб життя; 2) баланс емоцій у переживанні життєвої ситуації; 3) задоволеність життям та спроможність бути щасливим.

Критеріями особистісної самореалізації в новому соціумі є: 1) соціально значущі ціннісні орієнтації; 2) суб'єктність і особистісне самоствердження; 3) ціннісне значення, сенс і цілі розвитку особистості в життєдіяльності.

## Додаток Б.

### Індивідуальна та групова робота з дітьми-переселенцями в контексті психолого-педагогічного супроводу

Діти та підлітки є особливо вразливою групою. Дорослі легше пристосовуються до умов переселення, використовуючи вже набуті механізми захисту або необхідні способи поведінки, які, на жаль, ще недостатньо розвинені у дітей і підлітків. Через обмежений контроль над своїм оточенням і власними силами діти не можуть зрозуміти, що відбувається насправді. У такому стані нерозуміння і підвищеного почуття безпорадності діти, які пережили психотравму, потребують підтримки та співчуття. Дитина переживає психологічний біль, що виражається у різних формах залежно від її віку (розлад апетиту, порушення сну, регресивна поведінка та інші поведінкові відхилення, виражене відчуття провини, труднощі зосередження тощо). Важливо розпізнавати всі ці порушення вчасно, оскільки вони служать сигналом, що дитина потребує допомоги.

Усім дітям і підліткам, які пережили психотравми, необхідна психосоціальна підтримка. Але є діти, які потребують спеціальних і більш професійних видів допомоги (психотерапія, фармакотерапія) для полегшення наявних у них емоційних порушень. Важливо також включати в роботу з дітьми батьків, позаяк їхня оцінка поведінки своєї дитини є головним джерелом інформації про її реакції на психотравмувальний фактор. Крім того, необхідно так організувати навчальну роботу і навчання батьків спілкуватися, щоб вони придбали соціальні і комунікативні навички, необхідні для поліпшення якості відносин зі своїми дітьми, розпізнавання типів поведінки і реакцій тих з них, що потребують професійної психологічної допомоги.

При роботі з дітьми-переселенцями рекомендується використовувати методи індивідуальної та групової роботи.

**Індивідуальна робота.** Оскільки діти і підлітки залежать від свого оточення, робота з батьками відіграє важливу роль у їхній психотерапії. Батьки,

як правило, першими помічають, що у дітей є проблеми. Під час перших зустрічей з психологом дитина зазвичай відчуває панічний страх і залишається нетовариською і потайною, так що перші відомості про симптоматику надходять від батьків. Батьки здебільшого помічають, що діти реагують на ситуацію, що склалася, сильним страхом і підвищеною залежністю від дорослих. У дітей-переселенців можуть проявлятися ознаки психічних порушень: розлад харчування (втрата апетиту або відмова від їжі, рідше – надмірне вживання їжі), розлад сну, нетримання сечі, підвищена агресивність, гіперактивність, погана успішність у школі, інтровертованість і прагнення уникати членів сім'ї та друзів. Батьки повідомляють, що їхні діти демонструють всі види страху, але найбільш драматично – страх розлуки з батьками. Часто спостерігаються нічні кошмари або страхи, пов'язані з психотравмувальними подіями (страх несподіваних і гучних звуків або шуму тощо)

У батьків також необхідно дізнаватися про життя і хвороби дитини: дані про спадкові захворювання, перебіг вагітності, народження, загальний розвиток дитини, її ставлення до інших членів сім'ї та психотравмувальні переживання останнього часу. Особливу увагу потрібно звертати на особливості гри, звички і незвичайну поведінку у молодших дітей. Старшим дітям задають питання про школу, друзів і схильності (прагнення уникати компанії своїх однолітків, «постійне» читання, агресивна поведінка та ін.) Для розуміння динаміки сім'ї та ролі в ній наявної у дитини симптоматики важливий також контакт батьків і психолога.

Перше інтерв'ю зі школярами та підлітками зазвичай проводиться у присутності батьків, щоб діти могли подолати страх перед психологом. Надалі зустрічі з дитиною і з батьками завжди проводяться окремо. Психолог повинен бути уважним слухачем і допомагати своїм маленьким пацієнтам з розумінням і повагою, особливо якщо це підлітки. Важливо звертати увагу на форми поведінки, які батьки часто не беруть до уваги (наприклад, дитина стала артистичною і більш тихою, більше читає, не виходить на прогулянку зі своїми однолітками та ін.)

Для маленьких дітей гра замінює бесіду. Психолог є активним учасником гри і виконує ролі, визначені йому дітьми. Часто діти проявляють свої почуття через гру і малюнок.

Іноді на подолання дитячого опору і завоювання довіри потрібно багато часу, тому психолог повинен бути дуже терплячим. Оскільки діти часто копіюють реакції і моделі поведінки дорослих, важливо запропонувати їм позитивну модель. Найбільш важливо забезпечити їм відчуття спокою і зосередженості. Дітей при найменшій можливості потрібно більше спонукати до продовження звичайної діяльності, гри у свої звичайні ігри, дружити з іншими дітьми, перегляду дитячих телевізійних передач, регулярного відвідування школи і участі в інших формах організованої діяльності.

Психолог повинен також допомогти дитині зрозуміти, що її почуття тривоги і страхи є нормальними і загальними для всіх людей. Необхідно переконати дитину в тому, що її, незважаючи на те, що сталося і ще може статися, завжди хтось захистить.

Робота з дітьми до трирічного віку здійснюється шляхом консультування або психотерапії їхніх батьків. Індивідуальну роботу можна використовувати, коли дитина досягне такого ступеня самостійності та індивідуалізації, що під час сеансів вона зможе залишатись сам на сам з фахівцем. Зазвичай це буває у віці між трьома і чотирма роками. Деякі старші діти-переселенці можуть відчувати такий інтенсивний страх розлуки, що індивідуальна робота буде неможливою. У цих випадках дітей необхідно включати в сімейну терапію.

**Групова робота.** При груповій формі роботи з дітьми-переселенцями найбільш ефективними методами вважаються:

- терапія малюнком;
- театралізована арт-терапія;
- ігрова терапія;

Терапія малюнком проводиться з дітьми від 4 до 12 років і включає малювання, ліплення з глини, пластиліну тощо. Заняття проходять протягом 2,5 год один раз на тиждень і полягають у малюванні на спеціально задані теми

та обговоренні цих тем у процесі малювання і після нього з використанням уже готових робіт. Діти можуть приєднатися до роботи в будь-який час, що створює вільну атмосферу і сприяє зниженню тривожності.

Теми підбираються з урахуванням проблем, які, на думку фахівця, необхідно опрацювати з учасниками групи. Наведемо приклади тем, що використовуються для роботи з дітьми-переселенцями:

1. Для усвідомлення і відреагування актуальних емоційних переживань: «Страх», «Радість», «Образа», «Дружба», «Смуток», «Веселощі», «Інтерес», «Нудьга» тощо;

2. Для розвитку ідентичності: «Автопортрет», «Герб душі», «Що я люблю», «Що я ненавиджу», «Родина», «Минуле – сьогодні – майбутнє», «Мій дім» тощо;

3. Для усвідомлення і відреагування потенційно «проблемних» сфер: «Дім», «Сім'я», «Чого я боюсь», «Від чого мені сумно», «Від чого мені прикро», «Сон».

4. Для актуалізації психологічних «ресурсів»: «Щастя», «Свято», «Улюблений казковий герой», «Мрія».

Малюючи, дитина усвідомлює свої переживання, закладає основу для опрацювання психологічних проблем, і цей процес стає одним з найбільш важливих аспектів арт-терапевтичної діяльності, перевага якої полягає у можливості невербального спілкування, що полегшує налагодження міжособистісних контактів. При адекватній організації групи індивідуальний малюнок втрачає егоцентричну спрямованість і є формою комунікації, що стимулює процеси адаптації.

У процесі роботи помітно, як емоція, пов'язана, наприклад, з острахом, через створення низки «страшних» малюнків слабшає, і емоційний стан дитини змінює свою спрямованість.

Однак, хід реагування досягає мети тільки за адекватної роботи процесу уяви. Іноді у дитини виникає аутостимуляція, і процес малювання «проблемної області» не тільки не знижує напруги, а навпаки, веде до виникнення нових

негативних переживань. Дитина «зациклюється» на певних сюжетах, формах, поєднанні фарб. Завдання психолога в цьому випадку – допомогти їй подолати рамки аутостимуляції, що накладаються на уяву.

Важливим терапевтичним фактором для дітей-переселенців, які пережили відрив від коренів, є втрата звичного середовища, перебування у ситуації невизначеного сьогодення і ще більш невизначеного майбутнього, є створення стабільних міжособистісних взаємин, тому найбільш ефективною виявляється саме тривала і регулярна робота.

**Театралізована психотерапія.** Як і в інших арт-терапевтичних методах, акцент тут робиться на спонуканні дітей до особистої активності, вільного самовираження. Велика роль у такому театрі відводиться імпровізації, спонтанності. Спільна робота над спектаклями, регулярні репетиції допомагають дітям відчутти свою відповідальність за успіх загальної справи.

На відміну від традиційного театру основна увага в театралізованій психологічній роботі спрямована не на зовнішні форми, а на внутрішні переживання учасників.

Структура психологічної театральної роботи складається з двох частин: тренінгу і власне постановки спектаклю, основне значення надається саме тренінгу.

**Ігротерапія.** За допомогою гри діти висловлюють ті переживання, емоції і почуття, які не вміють або не можуть розкрити в повсякденному житті. Гра – вільна від тиску та нагляду дорослих. Діти грають не тільки для задоволення, а й для подолання негативних емоцій.

**Арт-терапія** – успішний і цінний метод, використання якого дає змогу досягати не тільки безпосереднього швидкого психотерапевтичного ефекту, але і глибоко опрацювати ціннісні та смислові особистісні структури дітей та підлітків.